

Kirkeorganisation og konfessionalisering mellem fyrstestat og lokalsamfund i Slesvig-Holsten-Haderslev 1544-1580

Mikkel Leth Jespersen

Blandt de væsentligste og mest benyttede kilder til det kirkelige liv i Slesvig-Holsten-Haderslev er de forordninger, som hertug Hans den ældre udstedte i årene 1544 til 1580. Forordningerne var udtryk for hertugens bestræbelser på at hævde den position, han som fyrste indtog i den lutherske, teologisk funderede, samfundsideologi: Han var den af Gud indsatte øvrighed, der befalede, hvorledes samfundet skulle indrettes og undersåtterne agere. Formuleringerne tjente til at legitimere denne position. Læseren efterlades med indtrykket af en alt regulerende fyrstemagt, der ustandseligt søgte at disciplinere undersåtterne, ovenfra og ned. Initiativet lå alene hos hertugen og dennes kancelli, den tidlige moderne statsmagt.¹

Da hertugens legitimering af sin magt således går op i en højere enhed med den lutherske samfundsideologi, er det en besnærende tanke at acceptere forordningernes skildring som fyrstemagtens egentlige rolle. Er ambitionen at nærme sig en forståelse af forholdet mellem fyrstestat og lokalsamfund – og ikke blot en variant af den lutherske fyrsteideologi – er denne tanke dog næppe en farbar vej. Forordningerne er udtryk for, hvorledes hertugen ønskede at indrette forholdene i hertugdømmerne, og de skal derfor læses som normative fremstillinger. Forordningernes bestemmelser tegner således ikke et billede af de faktiske forhold mellem fyrste og lokalsamfund.

1. Forklarende note til arkivalske forkortelser: Til grund for dele af artiklen ligger arkivmateriale fra Hansborgarkivet, særligt arkivets kopibøger indeholdende indenlandske lukkede breve. Den fulde henvisning til denne række kopibøger er følgende: Rigsarkivet, Hansborgarkivet, Sager på papir, Kopibøger, 1543-80 Lukkede breve, Bind 1-11. I det følgende henvises der til rækken af kopibøger med lukkede breve som R. efterfulgt af år og sidetal: R. 15XX, s. XX. En oversigt over materialet findes i Rigsarkivets vejledende Arkivregistraturer X ved Erik Kroman: *De sønderjyske fyrstearkiver*, København 1959, s. 69.

Det er af stor betydning for forståelsen af hertugens forhold til undersåtterne, at centralmagten i 1500-tallets Slesvig-Holsten set med nutidens øjne var forholdsvis svag. Der var grænser for, hvor stor en rolle hertugen og hans rådgivere kunne spille i de lokale samfund, uden at have et egentligt statsapparat til rådighed. De fleste konflikter opstod og blev løst i herredet, sognet og landsbyen, uden at øvrigheden blev direkte involveret.² Lokalsamfundene indeholdt således kræfter, i hvis interesse det var at løse konflikter og opretholde den almindelige sædelighed. Forordningernes bestemmelser fortæller ikke, i hvor høj grad undersåtterne indvirkede på hinanden, eller hvorvidt de påvirkede fyrstestaten. Endelig var hertugen, hans rådgivere og præsterne ikke uafhængige af det øvrige samfund, men de var en integreret del af det.

En bedre forståelse af forholdet mellem fyrste, gejstlighed og undersåtter i Slesvig-Holsten-Haderslev må søges i en revurdering af den normative fremstilling, der er kendetegnende for forordningerne og i nogen grad er blevet accepteret i litteraturen. I analysen af forholdet mellem fyrste, gejstlighed og undersåtter i Slesvig-Holsten-Haderslev, er det afgørende, at forordningerne læses som fyrstelig ideologi, og ikke som noget nær realfremstillinger af fyrstens indflydelse på tidens kirkelige liv. Artiklen vil udfordre det stereotype billede af en alt regulerende fyrstemagt, der disciplinerede en uciviliseret og ukristelig befolkning, en fremstilling, som bygger på en overdreven modstilling af lokalsamfund og fyrstestat. Hertugens embedsmænd var næppe i stand til at håndhæve forordningerne, medmindre deres bestemmelser havde en vis klangbund i befolkningen.

Litteraturen

Den første, der gjorde de kirkelige forhold i Slesvig-Holsten-Haderslev til genstand for en større undersøgelse, var den flittige teolog og kirkehistoriker Holger Frederik Rørdam. I årene 1874 til 1877 publicerede han den todelte afhandling »Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie i 16de Aarhundrede. Hertug Hans den Ældres kirkelige Styrelse (1544-1580)« i *Kirkehistoriske Samlinger*. H.F. Rørdam udgav ikke blot sine undersøgelser af de kirkelige forhold i perioden, han publicerede også de væsentligste af de kildeakter fra Hansborgarkivet, som lå til grund for hans arbejde. På baggrund af sin undersøgelse konkluderede Rørdam, at »I dette Tidsrum vandt den faste, ydre kirkelige Orden i evangelisk-

2. Johanne Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, *Sønderjyllands Historie*, bd. II, København 1930-1943, s. 393-394.

luthersk Stil, som gennem lange Tider var ejendommelig for disse Egne, sin egentlige Skikkelse«. ³ En tidstypisk betragtning for datidens kirkehistorie, der som regel anså kirken og troslivet for isolerede størrelser i forhold til det øvrige samfund. Kirkehistorien var ikke en del af den brede samfundshistorie, og derfor undlod Rørdam at undersøge, hvilke konsekvenser den kirkelige udvikling havde for samfundet generelt. I den ældre og mere overordnede litteratur om Hans den ældre og hans tid som hertug i Slesvig-Holsten, har de kirkelige forhold ikke spillet nogen større rolle. ⁴

Siden har Caroline Emilie Andersen suppleret Rørdams studier med udgivelsen af *De Hansborgske Registranter* i to bind, som udkom i 1943 og 1949. ⁵ Efter hendes død fulgte *De Hansborgske Domme* i tre bind, som udkom i 1994. ⁶ C.E. Andersens indsats var et pionerarbejde. Udgivelsen af forordninger, domme og breve i dansksprogede register var et vigtigt bidrag til udforskningen af 1500-tallets Slesvig-Holsten. Udgivelsernes korte indledninger og noter vidner om grundige studier i store dele af det Hansborgske arkiv og om en til dato enestående indsigt i hertug Hans den ældres regimente. Adskillige af kommentarerne udgør således små afhandlinger i sig selv, som sætter forordninger og breve ind i deres historiske sammenhæng.

Nyere analyser af de kirkelige forhold i hertug Hans den ældres tid har anlagt et mere teoretisk perspektiv. I sit bidrag til *Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte* fremlagde Erich Hoffmann, hvorledes hertug Hans den ældre som en rigtig »Landesvater« var dybt engageret i kirkelige forhold. Hertugens regering var uselvsk og til sine undersåtters bedste. E. Hoffmann mener, at hertugen fungerede som en »summus episcopus« (øverste biskop), der, i modsætning til sin yngre

3. Holger Frederik Rørdam: »Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie i 16de Aarhundrede. Hertug Hans den ældres kirkelige Styrelse (1544-1580)«, *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk., I. bd., s. 45-113 og s. 687-741.

4. De mest udførlige biografisk anlagte kronologiske fremstillinger af hertug Hans den ældres liv og regering findes i: Fr. Bertheau: »Herzog Johann der Älter. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Schleswig-Holsteins«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, 16. bd. (1886), s. 205-274 og K. Hansen: *Hertug Hans den ældre i Haderslev*, København 1878, også trykt i *Historisk Tidsskrift* 4. rk. 4 bd. s. 341-428.

5. *De Hansborgske Registranter 1. Bind Forordninger 1544-1580* (citeres herefter: HR. I), Caroline Emilie Andersen (udg) København 1943, og Emilie Andersen: *De Hansborgske Registranter 2. Bind Breve i Uddrag 1543-1549* (citeres herefter: HR. II), København 1949.

6. *De Hansborgske Domme 1545-1578*, bd. I-III, ved Emilie Andersen samt A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen (udg.), Haderslev 1994.

bror Adolf af Gottorp, ikke udnævnte en generalsuperintendent til at lede i gejstlige anliggender qua sit store engagement i rollen. At dette havde sin forklaring deri, at Slesvig-biskoppen og senere den slesvigske generalsuperintendent dækkede hele Slesvig, bemærker Hoffmann ikke. Det generelle indtryk, som Hoffmanns fremstilling efterlader, er, at hertugen personligt tog sig af hovedparten af de kirkelige forhold i Slesvig-Holsten-Haderslev. Det var hertugens eget engagement, der førte til den endelige gennemførelse af reformationen i hertugens del af Slesvig-Holsten.⁷

I *Sønderjyske årbøger* har Mogens Christensen senest fremlagt artiklen »Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544-1580«.⁸ Artiklen bygger i det væsentligste på de kendte forhold fra H.F. Rørdams og C.E. Andersens arbejde og de dertilhørende kildeudgivelser, som kombineres med synspunkterne fra E. Hoffmanns fremstilling. M. Christensen ser ligeledes den unge hertug som en luthersk »summus episcopus«, der besad den øverste kirkelige autoritet og var ansvarlig for det kirkelige samfund. Præsterne blev underlagt verdslig autoritet, og hver enkelt præst blev herefter »at regne for en kongelig embedsmand, en statstjener«.⁹ Artiklen hævder, at »Med patronatsretten til samtlige kirker i sit landområde havde hertug Hans den fulde myndighed til at kalde og indsætte præster« og fortsætter »Ved indsættelse af præster, provster og visitatorer spillede hertugen derfor en helt afgørende personlig rolle«.¹⁰ Hertugens personlige engagement i de kirkelige forhold byggede angiveligt på hertugdømmets begrænsede størrelse – han kunne selv overskue alle præsterne og deres embedsførelse. M. Christensen ser hertug Hans den ældre som den altdominerende drivkraft i hertugdømmets udvikling. Umiddelbart efter delingen i 1544 »gik han [hertug Hans den ældre] i gang med at indrette hertugdømmet efter nye og i samtiden moderne principper«.¹¹ Aktiviteter lige fra socialforsorg til digebyggeri blev ifølge artiklen iværksat på hertugens initiativ, og i samme forbindelse fik kirken et fyrsteligt eftersyn. Undersåtternes mened, helligbrøde og usædelighed skulle bringes til ophør og deres luksusforbrug skulle begrænses. Gen-

7. Erich Hoffmann: »Das Kirchenregiment im Haderslebener Anteil Herzog Hans' des Älteren (1544-1580)«, i: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, bd. 4, *Orthodoxie und Pietismus*, Neumünster 1984, s. 80-84.

8. Mogens Christensen: »Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544-1580«, *Sønderjyske årbøger*, 2007, s. 151-196.

9. Ibid. s. 156.

10. Ovenstående citater ibid. s. 159.

11. Ibid. s. 155.

nem kirketugt og social disciplinering skulle folkekulturen undertrykkes.¹² Således inddrog hertug Hans den ældre fuldt bevidst kirkens funktioner i sit »statsprojekt«, konkluderer M. Christensen.¹³

Konfessionalisering mellem stat og lokalsamfund

I sin artikel henviser M. Christensen ikke direkte til den tyske forskning, men hans tilgang bygger på en tysk tradition, der som regel betegnes konfessionaliseringsforskningen.¹⁴ Denne tyske forskningstradition beskæftiger sig med forholdet mellem kirke, stat og samfund i perioden efter reformationen. I kølvandet på den lutherske bevægelse fulgte opdelingen i forskellige bekendelser – konfessioner – da den gamle enhedskirke splittedes i katolicisme, lutherdom og reformerte. Det primære anliggende for konfessionaliseringsforskningen er at forstå udviklingen af de religiøse kirkefællesskaber, der etableredes i perioden omkring og efter reformationen. Hvorledes blev kirkefællesskaberne opbygget med udgangspunkt i trosretningernes dogmatiske bekendelsesgrundlag, og hvordan blev den konkrete form for kristendom udfoldet i stat, kirke og folk?¹⁵

Den tyske konfessionaliseringsforskning kan indplaceres i tre bølger, som hver især siden 1960'erne har haft stor indflydelse på den europæiske forskning i 1500- og 1600-tallets historie. Som grundlægger af traditionen nævnes som regel Ernst Walter Zeeden, der formulerede den centrale kobling mellem trosliv og samfund. E.W. Zeeden var foregangsmand for den socialhistoriske vending af kirkehistorien, som er omdrejningspunktet for konfessionaliseringsforskningen. Dernæst fulgte i årene omkring 1980 den anden bølge under anførsel af Heinz Schilling og Wolfgang Reinhard.¹⁶ Konfessionaliseringsforsk-

12. Ibid. s. 173-182.

13. Ibid. s. 188.

14. I den danske forskning – og med henblik på den danske historie – er konfessionaliseringsperspektivet blevet anvendt af en række forskere. Blandt andre Jesper Thomasen: *Sognepræsten som statstjener* (utrykt ph.d.-afhandling), Odense 1996; Per Ingesman: »Fromhed styrker rigerne«, i: *Danmark og renessancen 1500-1650*, Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhlenfeldt Jensen, Jens Velløv og Peter Zeeberg (red.), Gylling 2006, s. 136-140; senest Mogens Christensen i »Kirke og statsdannelse 1536-1660«, i: På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde. *Den jyske historiker*, Nr. 16, juni 2007, Mikkel Leth Jespersen, Jeppe Büchert Netterstrøm, Helle I.M. Sigh, Bertel Nygaard, Torben K. Nielsen og Bo Poulsen (red.), s. 141-164.

15. Heinrich Richard Schmidt: »'Socialdisziplinierung' Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung«, *Historische Zeitschrift*, bd. 265 (1997), s. 639-682, her s. 639.

16. Se for eksempel: Heinz Schilling: *Konfessionskonflikt und Staatsbildung. Eine Fall-*

ningen kombineredes med Gerhard Oestreichs teori om statens sociale disciplinering af undersåtterne i den tidligmoderne periode. Kirken og religionen i bredeste forstand kom i H. Schillings og W. Reinhards perspektiv til at tjene som instrument for en disciplinering af befolkningen fra den tidligmoderne stats side.

Mens historikerne i forskningstraditionens anden bølge arbejdede videre med E.W. Zeedens socialhistoriske perspektiv på kirkehistorien, bygger tredje bølge af konfessionshistorikere deres forskning på en kritik af anden bølges perspektiv. Inspirationen er fundet i den tyske hverdags- og kommunalismeforskning.¹⁷ Bannerføreren Heinrich Richard Schmidt mener, at H. Schilling og W. Reinhard indførte, det H.R. Schmidt kalder 'Etatismus' ('etatisme') i konfessionaliseringsforskningen: En overdreven og dermed forfejlet fokusering på det statslige element i analysen af den sociale disciplinering, der fandt sted i perioden efter reformationen – den konfessionelle tidsalder. H.R. Schmidt spidsformulerer deres synspunkt som følger:

Die Obrigkeit verfolgt über einen ihr streng zugeordneten Apparat Kirche das Ziel, die Untertanen zu disziplinieren. Glauben ist sekundär, interessant nur als Mittel zum Zweck der Sozialdisziplinierung.¹⁸

Det er ikke selve det, at konfessionaliseringen havde en socialt disciplinerende funktion, H.R. Schmidt betvivler, men han kritiserer især H. Schilling for såvel at negligere troen, som at overse menighedens rolle i kirketugten, på grund af H. Schillings ensidige fokus på den statslige påvirkning.¹⁹

I sin argumentation påpeger H.R. Schmidt, hvorledes lokalsamfundet tog aktivt del i den kirkelige sædelighedstugt, og dét ikke kun i reformerte (calvinistiske og zwinglianske) trossamfund. De kirkelige embedspersoner, der organiserede den kirkelige tugt, var oftest valgt af menigheden. Med eksempler fra de forskellige konfessioner påpeger H.R. Schmidt, at forsoning af naboer og ægtefæller som regel foregik

studie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe, Heidelberg 1981; Wolfgang Reinhard: »Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters«, *Zeitschrift für historische Forschung*, nr. 10 (1983), s. 257-277.

17. Mikkel Leth Jespersen, Jeppe Büchert Netterstrøm og Bertel Nygaard: »Teorier om statsdannelse og den danske 1400-1660«, i: På sporet af staten, s. 19.

18. Schmidt: »Socialdisziplinierung?« s. 648.

19. Ibid. s. 647-648.

lokalt, nogle steder ved dertil oprettede sædelighedsdomstole. I forsoningen indgik forskellige lokale ritualer, som for eksempel at stridende ægtefæller skulle omfavne hinanden i offentlighed, ligesom forsoning kunne være en forudsætning for at modtage nadveren. Godt naboskab blev anset for at være synonym med kristendommens bud om næstekærlighed.²⁰ Landsbyen og det lokale fællesskab havde af indlysende grunde stor interesse i at tage lokale sædelighedskonflikter i opløbet. Den enkeltes gudsforhold spillede endvidere en væsentlig rolle, ikke mindst forestillingen om Guds straf og belønning i forhold til den personlige gudsfrygt.²¹ En pointe hos H.R. Schmidt er, at der også i ikkefyrstelige territorier fandt en kirkelig disciplinering sted. Endelig konkluderer han:

Weil der Staat gar nicht überall mit der Konfessionalisierung verbunden war, kann diese nicht als essentiell »staatlich« definiert werden. Das etatistische Element ist ein Akzidenz, kein Essentiale, kein Strukturmerkmal – wo es überhaupt zur Konfessionalisierung dazukommt. Damit ist die Verengung, die das Konfessionalisierungs-Paradigma durch seine Zwangsvereinigung mit Oesterreichs »Sozialdisziplinierung« erfuhr, ein Irrweg.²²

I stedet for udelukkende at se kirketugten som en 'statslig' indførelse mener H.R. Schmidt, at det skal undersøges, hvorledes 'staten' inkorporerede kirketugten og desuden hvilke funktioner 'staten' udførte for lokalsamfundet.²³ På grund af 'statsapparatets' manglende styrke var det kun initiativer, som i en eller anden grad fandt støtte hos undersåtterne, der kunne gøre sig håb om gennemførelse. H.R. Schmidt foreslår, at socialdisciplineringstesens vendes på hovedet, og at den tidlige moderne stat ses som resultatet af undersåtternes krav, der kom til udtryk gennem stænderrepræsentationer, supplikker, klager, oprør med videre.²⁴ Først hen mod slutningen af 1600-tallet, og dermed tiden efter konfessionaliseringen, nåede enkelte fyrstelige statsapparater en sådan styrke, at de fortrængte stændernes medbestemmelsesret.²⁵ H.R. Schmidts kritik munder ud i en generel indvending mod det næsten totalitære statsbegreb, som han mener ligger i socialdisciplineringstesenen.

20. Ibid. s. 651-655.

21. Ibid. s. 658.

22. Ibid. s. 660.

23. Ibid. s. 662.

24. Ibid. s. 666.

25. Ibid. s. 670.

Det førmoderne samfund var mest af alt baseret på lokale relationer, og staten fungerede kun dér, hvor den fandt tilslutning lokalt. Det er forfejlet at anskue staten som en oprindeligt eksisterende fra samfundet løsrevet organisation.²⁶

I sin nyere forskning har H. Schilling forsøgt at inkorporere kritikken fra H.R. Schmidt uden dog helt at have kunnet opgive den 'etatisme' som H.R. Schmidt kritiserer.²⁷ H. Schillings tilnærmelse kan tages som udtryk for, at kritikken er blevet anerkendt i det tyske konfessionaliseringsparadigme. Behovet for at anlægge en ny synsvinkel, der i stedet fokuserer på lokalsamfundenes interne sociale disciplinering, er således blevet anskueliggjort. Vejen videre er dog belagt med betydelige vanskeligheder, da kildematerialet til belysning af det kirkelige liv i lokalsamfundene er begrænset.

Som indledningsvis skitseret er fyrstestamtens ambitioner om at øve indflydelse på kirken og sædeligheden til overflod dokumenteret i de forordninger, hertug Hans den ældres kancelli udstedte. Kun sjældent røber forordningerne deres tilblivelseshistorie, men når de gør, giver de indtryk af en mere kompliceret baggrund for deres udarbejdelse end blot den suveræne fyrstelige vilje. Andre kildetyper røber ligeledes indflydelse på konfessionaliseringen fra anden side end hertugen og hans administration. Kritikken af 'etatismen' i konfessionaliseringsforskningens anden bølge har altså meget for sig, og det af H.R. Schmidt foretrukne perspektiv, traditionens tredje bølge, baner således vejen for et mere nuanceret og plausibelt billede af konfessionaliseringen.

Forbundet med problemstillingen om hvilke aktører, der deltog i konfessionaliseringen, er spørgsmålet om, hvordan kirken udviklede sig på det organisatoriske plan, herunder hvem der varetog udvælgelsen af sognepræsterne. Historiografiens traditionelle opfattelse er, at menighederne havde ganske stor indflydelse. Menighedernes rettigheder fremgår såvel af datidens forordninger på området, som af de kilder, der belyser, hvorledes udnævnelserne af præsterne foregik i praksis. Derfor må synspunktet opretholdes. Sognepræsterne var ikke blot embedsmænd, som fyrsten enemægtigt kunne indsætte (eller afsætte), uden at menigheden havde noget at skulle have sagt.

26. Ibid. s. 680-682.

27. Ibid. s. 640-648. Se for eksempel Heinz Schilling: »Disziplinierung oder 'Selbstregulierung der Untertanen' «? Ein Plädoyer für Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchenzucht«, s. 632-645, i: *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte von Heinz Schilling*, Louise Schorn-Schütte og Olaf Mörke (udg.), Berlin 2002.

Slesvig-Holsten-Haderslev: hertug Hans den ældres del

Ved den dynastiske deling af Slesvig-Holsten i 1544 opstod tre delhertugdømmer under hver af de tre brødre kong Christian III af Danmark, Hans den ældre af Haderslev og Adolf af Gottorp. Hver af de tre delhertugdømmer kom i det væsentligste til at fungere som selvstændige fyrstestater, dog var de endnu dele af helheden Slesvig-Holsten.²⁸ Den del af hertugdømmerne, der tilfaldt Hans den ældre, har efterfølgende fået betegnelsen Slesvig-Holsten-Haderslev.

Hertug Hans blev født i 1521 som den ældste søn i hertug Frederik af Slesvig-Holstens ægteskab med Sofie af Pommern, der var Frederiks anden hustru. Senere i livet fik han tilnavnet *den ældre*, for at man skulle kunne adskille ham fra nevøen og medhertugen af samme navn med tilnavnet *den yngre*. Han fik en barndom og en ungdom, der i høj grad var præget af reformationens omvæltninger, og ikke mindst af begivenhederne omkring sine to voksne halvsøskende, hertug Christian (III) og hertuginde Dorothea, som hertug Frederik havde fra sit første ægteskab, hvor han var gift med Anna af Brandenburg.

I 1523 blev den aldrende hertug Frederik af Slesvig-Holsten valgt til konge af Danmark og Norge som Frederik I. På grund af den nye konges fremskredne alder meldte tronfølgerspørgsmålet sig umiddelbart efter indsættelsen. Den ældste søn hertug Christians (III) stadig mere åbenlyse lutherske sympatier gjorde, at det katolske og dominerende parti i det danske rigsråd foretrak lillebror Hans som kandidat til at efterfølge faderen. Hans kom således til at spille en politisk rolle allerede i sin tidlige barndom. Fra 1525 stod hertug Christian (III) i spidsen for gennemførelsen af reformationen i de to sønderjyske amter, Haderslev og Tørning, som han havde fået udlagt til sit fyrstelige underhold af faderen.²⁹ Christian kom derfor i opposition til rigsråderne, som i stedet mente, at de endnu kunne redde den helt unge hertug Hans for deres sag, hvis han blev sendt til Danmark og opdraget som katolik.³⁰

28. Carsten Porskrog Rasmussen: »Da danske konger som hertuger af Slesvig«, s. 53-85, i: *De slesvigske hertuger*. Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart S. Madsen, Aabenraa 2005, s. 65-66

29. Lennart Secker Madsen: »Junker Christian og hertug Hans den Ældre«, s. 87-119, i: *De slesvigske hertuger*, s. 87-90.

30. Det fremgår af et brev fra den danske adelsmand Vincent Lunge til den norske ærkebiskop Olaf i Tronhjem af den 25. januar 1525: » Danmarchs rod haffuer samtycth hartug Hans konung Friderichs søn met dronning Sophia til therres herre og koning effthet hans nades død oc ent er Hans eth barn oc skald i Dannemarchs wppeføes effthet therres eget sind«, *Diplomatarium Norvegicum*, VII, C.R. Unger og H.J. Huitfeldt (udg.), Christiania 1869, s. 617-621.

Ved Frederik I's død i 1533 var tronfølgerspørgsmålet dog endnu ikke blevet afklaret, og rigsråderne valgte ikke hertug Hans til konge af Danmark.³¹ Som resultat af den fraværende kongemagt brød Grevens fejde ud i 1534, og de jyske og fynske rigsråder indkaldte hertug Christian (III), hvem de valgte til deres konge. I 1536 vandt hertug Christians (III) parti magten, og efterfølgende gennemførte han reformationen i Danmark. I stedet for at blive konge blev hertug Hans sendt til Preussen i fyrstelære hos en af de ledende protestantiske fyrster, Albrecht af Preussen, der samtidig var gift med hertug Hans' halvstoresøster Dorothea. I fyrstelære kunne den endnu unge Hans opbygge erfaringer og forbindelser til senere brug.³² Udover en luthersk opdragelse, blev han udstyret med hoffolk og indført i, hvordan livet blev levet ved hoffet.³³ I 1542 vendte Hans tilbage til Slesvig-Holsten, hvor han i første omgang blev statholder for Christian III, som siden hertug Frederiks død havde regeret hertugdømmerne på egne og brødrenes vegne. Hans var da 21 år gammel. Den yngre bror Adolf havde i en periode været i fyrstelære hos landgreve Philip af Hessen.³⁴

I forsommeren 1544 lykkedes det Christian III's delegerede med Johan Rantzau i spidsen at forhandle en fred på plads med kejseren, og Slesvig-Holsten fik dermed ro på den udenrigspolitiske front. Samme år fyldte Adolf 18 år. Forholdene var efterhånden ved at være klar til en deling af hertugdømmerne. Den sidste brik faldt på plads, da man fik den yngste bror Frederik, som endnu kun var 15 år gammel, valgt til koadjutor (medhjælpende ærkebiskop og forudbestemt efterfølger) i Bremen stift. Frederik skulle således ikke have en del, og brødrene kunne nøjes med at dele i tre.³⁵ I august blev hertugdømmerne delt mellem brødrene Adolf, Hans og Christian III. Adolf fik hovedslottet Gottorp, Hans fik hovedslottet Haderslev, og Christian fik hovedslottet Sønderborg. De tre hertugers besiddelser udgjorde et kludetæppe, da de forskellige hertugers områder lå spredt i mellem hinanden ud over

31. A. Heise: »Herredagen i København 1533«, *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., III., s. 222-517.

32. Jørgen Steen Jensen og Dieter Lohmeier: »Hans der Ältere«, *Biografisches Lexikon für Schleswig-Holstein*, VII, 1985, s. 89-92.

33. Iselin Gundermann: »Beiträge zur Geschichte der Dorothea von Dänemark«, *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, 1964, 13, s. 489-500 her s. 498. Se samme: *Herzogin Dorothea von Preussen*, Köln 1965, her side 148-156.

34. Herman Kellenbenz: »Adolf I«, i: *Biografisches Lexikon für Schleswig-Holstein*, VI, 1982, s. 20-23.

35. *Danmark-Norges traktater 1523-1750 med dertil hørende aktykker*, bd. I, L. Laur- sen (udg.), nr. 66.

begge hertugdømmer. Princippet for delingen havde været, at indtægterne til hver af brødrene skulle være lige store.

Hertug Hans' hertugdømme kom til at bestå af amterne Haderslev-Tørning, Tønder og Rendsburg med de i amterne beliggende byer. Der-til kom landskaberne Femern, Nordstrand og Før Østerherred. Endelig fik han de to klosteramter Bordesholm og Løgum kloster. En del opgaver og rettigheder blev unddraget delingen og skulle fortsat regeres i fællesskab. Det gjaldt adelen, og de til adelens døtre indrettede jomfruklostre, dele af udenrigspolitikken og indtægterne fra toldstederne ved Gottorp og Rendsborg.³⁶ Overordnede spørgsmål vedrørende religion og kirke var også et fælles anliggende. Muligheden for at en af de tre hertuger kunne vælge en tro, der ikke var fæstnet i den slesvig-holstenske kirkeordning fra 1542, uden at de andre hertuger var indforståede, forelå næppe. Da religionen var et fælles anliggende, gjaldt det først senere formulerede princip, om at territoriets fyrste kunne vælge religion (»cuius regio, eius religio«) således ikke for hvert enkelt af de tre delhertugdømmer. Med de begrænsninger fællesregeringen og kongens dominerende position udgjorde, havde hertug Hans nu fået sin egen fyrstestat med hovedsæde i Haderslev, der skulle blive hertugelig residensstad. Et eget navn for det territorium, der udgjorde Hans den ældres del af hertugdømmerne, fandtes ikke. Der var tale om et delhertugdømme af helheden Slesvig-Holsten, og derfor er betegnelsen Slesvig-Holsten-Haderslev blevet anvendt af senere historikere.³⁷

Hans den ældres fyrstestat var og blev i løbet af hans regeringstid ikke en stat i ordets moderne forstand. I de første ti år af sin regeringstid opholdt hertugen sig i lange perioder ved det danske hof, og ofte var hertugen således ikke personligt til stede i sit hertugdømme. Når han indfandt sig i Slesvig-Holsten, var det primært i Haderslev, sjældnere i Rendsborg og Tønder. Hertugdømmets regering blev i det væsentligste varetaget af råder og lokale embedsmænd. Hertugens personlige indflydelse var derfor forholdsvis beskeden på lokalt niveau. Fra anden halvdel af 1550'erne opholdt han sig mere konstant i Slesvig-Holsten og fik dermed større indsigt i de aktiviteter, der foregik i hans områder. Ridderen hr. Iven Reventlow til Rixdorf spillede en stor rolle i den første halvdel af Hans den ældres regeringstid. Han var hertugens foretrukne landråd og amtmand i Rendsborg og på Femern. Når hertugen

36. Ibid. nr. 67.

37. Se for eksempel Troels Fink: »Hertug Hans den Ældre«, s. XIX-XXXVII, i: *De Hansborgske Domme*, bd. I, s. XXXIV. Samme trykt som artikel i *Sønderjyske årbøger*, 1997, s. 37-58.

var bortrejst fra hertugdømmerne, fungerede hr. Iven som statholder.³⁸ Andre råder og amtmænd som brødrene Breide og Sivert Rantzau til Neuhaus og Christoffer Rantzau til Knoop var ligeledes blandt de vigtigste af hertugens støtter.³⁹

Store dele af den slesvigske vestkyst blev i løbet af 1500-tallet forsynet med diger. De rige marskbønder arbejdede flittigt på indvindingen af nyt frugtbart land. Digebyggeriet var en mulighed for at tilføre hertugdømmet nyt territorium, uden at hertugen skulle i krig, og han engagerede derfor i stigende grad sit administrative netværk i tilvejebringelse af materialer og ekspertise til digebyggeriet. Næsten en fjerdedel af de hertugelige forordninger, udstedt i Hans den ældres regeringstid, var rettet mod digebyggeriet.⁴⁰

I det hele taget udstedte hertugen en større mængde forordninger i løbet af sin regeringstid. 101 af disse er bevaret og, som allerede nævnt, udgivet af C.E. Andersen.⁴¹ Forordningerne var ikke lovgivning i moderne forstand. De var fyrstelige åbne breve rettet mod en gruppe af personer, som regel en by, et herred, et amt eller et landskab. De var oftest reaktioner på konkrete problemer, som når vandet var brudt gennem et dige, eller der var kornmangel i landet. Det fremgår af præamblerne til flere forordninger, at de var udarbejdet i samarbejde med lokale forsamlinger.⁴² Dette træk bliver dog oftest overskygget af en massiv indpakning i luthersk øvrighedsretorik. En række af forordningerne var rettet mod de kirkelige forhold i Slesvig-Holsten-Haderslev, som blev udformet i spændingsfeltet mellem fyrstestat, kirke og lokalsamfund.

Kirkeorganisationen

Ved reformationen var forbindelsen til pavekirken blevet afbrudt, og nye ordninger af kirkens organisatoriske forhold måtte derfor afløse gamle. Indsættelsen som regerende hertug gav Hans den ældre det overordnede ansvar for kirken – kirkehøjheden eller jus patronatus. Det betød, at han kunne legitimere sin fyrsteværdighed ud fra den lutherske

38. Iven Reventlows betydning for regeringen af Slesvig-Holsten-Haderslev i Hans den ældres første regeringstid kan næppe overdrives, jf. bl.a. Johanne Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 363.

39. Der henvises generelt til HR. I og II, Hans den ældres indenlandske registranter i Rigsarkivet og *Danmarks Adels Aarbøger* 1930, s. 138-139 og 164.

40. Som påpeget af Madsen: »Junker Christian og hertug Hans den Ældre«, s. 100 jf. HR. I.

41. HR. I.

42. Se f.eks. HR. I nr. 38 og nr. 40.

teologi, ifølge hvilken han var den øverste verdslige myndighed med ansvaret for det gejstlige regiments rette udøvelse i sit hertugdømme.⁴³ Som hertug kunne han indkassere en række af de indtægter, som før reformationen var tilfaldet kirkelige institutioner, primært klostrene og bispesæderne.⁴⁴ Han kunne i større omfang betjene sig af de gejstlige i sin verdslige regering, som for eksempel da han lod en bøn om fremgang for sit forestående krigstogt til Ditmarsken indgå i præsternes gudstjeneste.⁴⁵ I højere grad end sine forgængere påtog han sig ansvaret for den almindelige sædelighed i hertugdømmet. Reformationens omvæltninger betød derimod ikke, at hertugen fik eller tiltog sig den totale myndighed i kirkelige spørgsmål, ligesom de ikke betød, at han frit kunne indsætte præster i sit hertugdømme. Provsterne var det tætteste, man kom på en central gejstlig forvaltning af kirkelige forhold i Slesvig-Holsten-Haderslev. Til forskel for de almindelige præster, var retog provsterne yderligere organisatoriske funktioner i den hertugelige kirkeadministration.

Provsterne

Ligesom andre steder i Europa forløb reformationen i Slesvig-Holsten ikke som et veltilrettelagt politisk forløb, men som en række spredte initiativer, der var udsprunget af den samme lutherske bevægelse og på fælles teologisk grundlag. Karakteristisk for forløbet var konkrete og provisoriske løsninger på områder, hvor bruddet med den katolske kirke efterlod administrative og jurisdiktionelle tomrum. Det gjaldt ikke mindst udviklingen af provsteembederne. Provsterne fungerede som de øverste led i den kirkelige organisation i Slesvig-Holsten-Haderslev. Ordningen med provster, også kaldet superintendenter, havde sin oprindelse i Reformationens tidlige år og blev i løbet af Hans den ældres tid tilpasset forholdene efter delingen af Slesvig-Holsten i 1544.

43. I Svend Andersens oversættelse og kommentar til Martin Luthers skrift *Om verdslig øvrighed*, Århus 2006, findes en indføring i Luthers syn på den verdslige øvrighed af Thorkild C. Lyby »Luthers øvrighedsskrift i historisk perspektiv«, s. 9-31.

44. For en oversigt over denne udvikling i Danmark, se Ingeman: »Fromhed styrker rigerne«, s. 136-140.

45. Den 1. maj skrev hertugen til amtmanden i Tønder: »Wir begeren auch gnedig, du wollest bei dem Pastorn, in unser stadt Tundern, des gleichen im amte bestellunge thun, das allezeit nach der predigt, das gemeine gebett gefordert, der allmechtige zu disen nothwendigen furnemen sein gnad und segen glück heill und guten vortgang vorleihen wolle«, R. 1559, s. 392. Det samme gjorde Frederik II den 9. maj 1559, Pernille Arenfeldt: »Frederik II's hof. Husholdning og central administration«, i: *Svøbt i mår. Dansk Folkevisekultur 1550-1700*, bd. I, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.), Viborg 1999, s. 342.

I forbindelse med at hertug Christian (III) i 1525 påbegyndte reformationen af kirken i Haderslev amt og Tørrning len, indsatte han det følgende år reformatoren dr. Eberhard Weidensee som provst for områderne. Samtidig kom Weidensee til at varetage embedet som sognepræst i Haderslev by.⁴⁶ Ordningen fortsatte under efterfølgerne i embedet, Johan Wentz og dernæst Anthon Kejser, der endnu beklædte posten ved hertug Hans den ældres overtagelse af områderne i 1544.⁴⁷ I det øvrige Slesvig blev lignende forhold indført, senest fra 1537, således at sognepræster i amternes centrale byer fungerede som provster i de pågældende amter.⁴⁸

Med støtte i katolske kredse blandt den slesvig-holstenske adel havde den erfarne og magtfulde Slesvig-biskop Gottschalk Ahlefeldt holdt en egentlig reformation af det samlede Slesvig-Holsten fra døren i 1530'erne. Med hans død i januar 1541 var den gamle kirkes dage talte. Den slesvig-holstenske lutherske kirkeordning fra 1542 kom til at fungere som bekendelsesgrundlag for både Slesvig og Holsten. Samtidig genoprettedes en fælles kirkeorganisation med en protestantisk biskop for hertugdømmet Slesvig, som dog delvist byggede videre på den provisoriske organisation fra 1530'erne. Provsteorganisationen eksisterede fortsat, men nu skulle biskoppen varetage visitationen af alle kirkerne i hertugdømmet Slesvig.⁴⁹

Det blev fastslået, at biskoppen af Slesvig ikke havde nogen myndighed i Holsten (»gantz nichtes ym lande tho Holsten tho schaffende edder regerende hebben«).⁵⁰ For Holstens vedkomne – Lübeck stift undtaget – blev det bestemt, at en af præsterne i Holsten skulle vælges til provst, og at han skulle visitere kirkerne én gang årligt, som det tidligere havde været pålagt biskoppen. Det blev provstens opgave

46. Hans Valdemar Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986, s. 73.

47. Ibid. s. 173; I 1511 blev Anthon Kejser immatrikuleret i Tübingen. Kejsers biograf Thomas Otto Achelis sætter hans fødselsår til omkring 1491, og da Kejser ankom til Haderslev, hvor han blev byens sognepræst (Hauptpastor) i 1533, var han således et par og fyrré år gammel. Oprindeligt kom han formentlig fra Gmünd i Schwaben. Kejser var frem til sin død i 1553 den vigtigste blandt de gejstlige personer, som hertug Hans overtog i 1544. Thomas Otto Achelis: »Anton Kaiser, der erste lutherische Hauptpastor in Hadersleben (1533-1553)«, in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, vol. 34, 1937, s. 123-134, her s. 124.

48. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, s. 193, sst. s. 198-204.

49. *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542*, Ernst Michelsen (udg.), Kiel 1920, s. 99-102. (citeres herefter SHKO.).

50. Ibid. s. 101. Dette er formentlig korrekt blevet set som en imødekommelse af de holstenske råder, der endnu holdt fast ved den gamle tro, Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, s. 219.

Fig. 1. Maleriet stammer fra predellaen i Tinglev kirke og er malet i årene omkring fyrstestaten Slesvig-Holsten-Haderslevs sene periode. Det er en stiliseret fremstilling af den ideelle evangeliske gudstjeneste. Forbilledet er formentlig Lucas Cranach den ældres maleri på predellaen i Vor frue kirke i Wittenberg, hvor Martin Luther selv står på prædikestolen. Her ses præsten til højre i billedet på prædikestolen, hvorfra han rækker hånden ud mod menigheden. Nedenfor sidder kvinderne på skamler, de gifte med konehuer, de ugifte med baret eller anden hårpynt. I midten af maleriet hænger Kristus på korset over et ternet flisegulv i lyse grønne og røde felter. Til venstre i billedet er mændene placeret i stolestader, de forreste står oprejst, de bageste sidder ned. Alle er de klædt med pibekrave, og nogle bærer hat.⁵¹ Sammen med de Lutherske tanker kom således også motiver den lange vej fra Wittenberg, som dog tydeligvis blev tilpasset lokale forhold (Foto: Martin Bo Nørregård).

at eksaminere og ordinere præsterne i den by, hvor han boede fast, og under visitationerne eksaminere og ordinere præsterne, hvor han kom frem. Endelig blev det bestemt, at provsten først skulle vælges af præsterne i landets byer, og dernæst antages og konfirmeres af den regerende hertug.⁵² Både biskoppen i Slesvig og provsten i Holsten skulle godkendes af den til enhver tid siddende hertug. I den slesvig-holstenske kirkeordning blev det ikke bestemt, at der skulle udnævnes en biskop for hertug Hans den ældres områder, som M. Christensen har hævdet.⁵³ I kirkeordningen af 1542 tog man ikke højde for en forestående deling. Muligvis ville Christian III arrangere forholdene således, at kirken i Slesvig-Holsten forblev fælles uafhængigt af en kommende deling. Uanset Christian III's eventuelle hensigter med den kirkelige organisation i Slesvig-Holsten, viste det sig, at delingen 1544 betød en ændring af grundlaget for den kirkelige organisation. Ganske vist

51. Om Tinglev Kirke i *Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet*, Tønder Amt XXI, ved Erik Moltke og Elna Møller under medvirken af Vibeke Michelsen, København 1957, s. 1643-1657.

52. Ibid. s. 177.

53. M. Christensen skriver, at der aldrig blev »indsat en egentlig biskop (superintendent) i hertug Hans' område, som det ellers var bestemt i Den slesvig-holstenske Kirkeordnans 1542«, »Kirketugt og menighedsdisciplinering« s. 157.

eksisterede bispestolen i Slesvig fortsat under ledelse af den nyindsatte lutherske biskop Tilemann von Hussen, som skulle holde opsyn med gejstligheden og varetage ordinationen af præsterne. Det øverste verdslige ansvar for kirkerne i hver af de tre dele kom dog til at påligge de enkelte hertuger, således også i Slesvig-Holsten-Haderslev. Mens det teologiske indhold og bestemmelserne om de kirkelige handlinger i kirkeordningen af 1542 endnu udgjorde det fælles grundlag, så blev det organisatoriske tilhørsforhold til helheden Slesvig-Holsten næsten ophævet efter delingen – men også kun næsten.

I perioden efter delingen kom bispesædet i Slesvig til at gennemgå en noget kaotisk udvikling. Ved biskop Tilemann von Hussens død i 1551 blev først hertug Hans den ældres yngste bror hertug Frederik, som alligevel ikke var blevet coadjutor i Bremen, indsat som fyrstebiskop af Slesvig.⁵⁴ Frederik døde allerede i 1556 og blev meget mod de to øvrige hertugers vilje efterfulgt af sin ældre bror hertug Adolf af Gottorp. Han fungerede i embedet i resten af Hans den ældres regeringstid.⁵⁵ Adolf indsatte superintendenter til at varetage de gejstlige opgaver. I den efterfølgende periode blev det Volquard Jonas (1549-1562) og siden Paul von Eitzen (1562-1598). I et forlig mellem hertug Adolf på den ene side og hertug Hans den ældre og kong Frederik II på den anden side blev det i 1564 endvidere aftalt, at Paul von Eitzen skulle varetage ordinationerne i hele det gamle Slesvig stift.⁵⁶

Hvorledes ordinationen i Slesvig-Holsten-Haderslev foregik i Anthon Kejsers tid som provst (frem til 1553), får man indtryk af i efterfølgeren Jørgen Boies beretning om de kirkelige forhold fra 1564. Her fortælles det, at ordinationerne i Tilemann von Hussens tid som biskop (1542-1551) blev foretaget ved, at biskoppen en gang om året kom til Haderslev og ordinerede alle de præster, som provsten Anthon Kejser havde indstillet. Anthon Kejser fungerede både før og efter

54. Johanne Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 440-442.

55. Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920*, Flensborg 2005, s. 155-158. Provsteembedet i Hans den ældres del behandles ikke, og hvad der menes med: »I de kongelige dele havde Haderslev en generalprovst, der indtil 1553 også var provst i Tønder. Derefter fungerede provsten i Haderslev indtil delingen i 1580 samtidig som superintendent« (s. 159), vides ikke. Haderslev lå jo i Hans den ældres del og ikke kongens.

56. Johanne Skovgaard: »Slesvig Bispedømme 948-1791«, *Slesvigs delte Bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948*, København 1949, s. 13-137 her. s. 68. Se også Holger Frederik Rørdam: »Bidrag til Sønderjyllands kirkehistorie i det 16de Aarhundrede«, *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 4. bd., s. 660. Paul von Eitzen blev den sidste superintendent, der i den gottorpske tid virkede for hele Slesvig.

Tilemann von Hussen som »ein vullmechtiger Superintendent so lange he leuede« over Haderslevprovsti, men, påpeger Bøie, »Uthgenamen dat he darna nehmande thom Prester Ambte ordinerete«. ⁵⁷ Samme procedure – hvor kandidaten dog rejste til Slesvig – fremgår af et brev dateret den 5. december 1555. I brevet skriver hertug Hans den ældre i forbindelse med indsættelse af en præst, at denne først skulle sendes til ordination i Slesvig: »jn befindunge ad ordinationem gegen Schleswig zu uorwissen«. ⁵⁸

Selvom ordinationen set fra et verdsligt synspunkt var en ren form-sag, blev Slesvig som kirkeorganisatorisk enhed derigennem fastholdt. Den specielle slesvig-holstenske delingsordning kom således til at betyde, at Hans den ældre aldrig blev en rigtig summus episcopus (øverste biskop) over Slesvig-Holsten-Haderslev. ⁵⁹ Endelig kan det konkluderes, at det ikke var provsterne, der varetog ordinationerne, men superintendenten i Slesvig. Bortset fra ordinationer og drøftelser af teologiske spørgsmål, betød delingen, at de tre delhertugdømmer på fælles bekendelsesgrundlag fik hver deres kirkeorganisation under hver af de tre landsfyrster.

Efter delingen var det således hovedsageligt op til hertug Hans den ældre at organisere og administrere kirken i sine områder, i det omfang han kunne komme overens med sine undersætter derom. At Hans den ældre ved delingen blev øverste ansvarlig for den kirkelige organisation i sine områder betød ikke, at han var blevet enemægtig. Han støttede sig i allerhøjeste grad til rådgivere, som havde kendskab til kirken og til gejstlige forhold. I første omgang foretog den unge hertug ingen ændringer af de kirkelige forhold, men overtog de allerede eksisterende embedsmænd og institutioner. I det daglige fungerede kirken med begrænset indblanding fra hertugens side, og som i så mange andre forhold blev han fortrinsvis inddraget, når der var problemer.

Ved indsættelse af provster havde hertug Hans den ældre en ganske væsentlig rolle at spille. Hertugen skulle levere en duelig kandidat til posten. Af et brev dateret den 21. februar 1548 fra Hans den ældre til Tønder fremgår det, at hertugen lå i forhandlinger »med en fin, lærd Mand, han ville sende Byen til Sognepræst«. I brevet bød hertu-

57. Rørdam: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 2. bd., s. 271-272.

58. Rørdam: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., 1. bd., s. 717.

59. Delingsordningens betydning for kirkeorganisationen er øjensynligt blevet overset af forfattere, som er gået ud fra en total organisatorisk deling af kirken i 1544. Se især Hoffmann: »Das Kirchenverwaltung im Haderslebener Teil« og Christensen »Kirketugt og menighedsdisciplinering«.

gen byen at vælge manden som sin sognepræst, da han ville indsætte vedkommende som provst og visitator i Tønder amt.⁶⁰ Brevet belyser provsternes dobbelte rolle som på den ene side sognepræst i byen, der gennem valg skulle godkendes af byens menighed, og på den anden side som hertugens superintendent og visitator, hvilket i princippet ikke vedkom menigheden i Tønder. En række af de breve, hvorved provsterne blev indsat som visitatorer, er bevaret.⁶¹ Brevene er udstedt til Vincent Alberti visitator i Tønder amt (1550), Jørgen Boies visitator for landskabet Nordstrand (1552), Johan Vorstius visitator i Tønder (1554) og Henrik Dinggreve visitator i Haderslev (1572).⁶² Henrik Dinggreve blev samtidig udnævnt til hertugens hofprædikant. Sammen med hertugens øvrige hofstjerner skulle han dagligt modtage et gratis måltid til sig og sin tjenestedreng (»einen freyen tisch mit einem jungen vff vnser Cantzley halten«).⁶³ Citatet henviser ikke til, at Henrik Dinggreve fik en administrativ arbejdsplads, som antydtes af M. Christensen.⁶⁴ Det var fastlagt i hofordningerne, at hertugens uddannede personale indtog deres måltider i kancelliet.⁶⁵ Endvidere fik Henrik Dinggreve en årsløn på 300 mark lybsk, fri bolig, hofklæde og forskellige andre forsyninger.

Embedet som visitator var forbundet med en række administrative pligter i forhold til kirkeorganisationen og samfundets sædelighed. Til gengæld herfor modtog visitatoren betydelige indtægter. At hertugen overdrog visitationen til samme kandidat, som udnævntes til sognepræst i en af byerne, indebar derfor overdragelsen af et økonomisk privilegium. Brevene skulle således dokumentere, at den pågældende person havde ret til de indtægter, visitationen kastede af sig. Selvom visitationerne formentlig også var forbundet med en grad af social overvågning af lokalsamfundene, synes hertugen primært at være optaget af de økonomiske forhold – tilsyn med kirkernes gods og revision af kirkernes regnskaber.

60. HR. II s. 456-457.

61. Også et brev til Jørgen Boie på Vilstrup kirke findes bevaret, da han samtidig blev antaget af hertug hans den ældre som dennes hofpræst til en årlig løn på 30 daler og hofklæde, HR. II s. 440.

62. Rørdam, *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk., I. bd., s. 707, 708, 713 og 737. Mogens Christensen læser brevene som udtryk for hertugens almindelige ret til suverænt at indsætte sognepræster, »Kirketugt og menighedsdisciplinering«, s. 168-170. Som det fremgår, gælder dette kun visitatorfunktionen. Situationen vedrørende indsættelse af de almindelige sognepræster var en anden, se nedenfor.

63. Ibid. s. 738.

64. Christensen: »Kirketugt og menighedsdisciplinering« s. 161.

65. HR. I s. 62-63 og 183.

Provsteordningen, som den fandtes i Haderslev og Tønder, blev efterhånden udbredt til hertugdømmets øvrige områder. Jørgen Boies tidligere omtalte udnævnelse til provst og visitator på Nordstrand i 1552 var en nyordning dér. Førhen var det provsten i Tønder, der havde foretaget visitationerne på Nordstrand.⁶⁶ I 1553 foreslog hertug Hans den ældre, at ordningen også blev indført for landskabet Femern. De kirkelige forhold på Femern bekymrede ham, da han mente, at landet lå åbent for sekter og sværmere. Nu var tiden inde til at få indsat en præst i Burg, den eneste købstad på Femern, der kunne holde opsyn med de øvrige præster på landet. Han bad derfor amtmanden om at finde en tilstrækkelig lærd person, »doch keinen Hollander« – hertugen ville formentlig derved undgå en calvinistisk prædikant.⁶⁷ I løbet af hertug Hans den ældres regeringstid, udbredtes systemet med provster, således at sognepræsterne i Haderslev, Tønder, Rendsburg og Burg visiterede kirkerne i de omkringliggende amter, henholdsvis landskabet Femern. Nordstrand havde også sin egen provst, men på Nordstrand lå der ingen købstad, hvor han kunne være sognepræst.

Hertugen og hans nærmeste rådgivere udpegede provsterne. En overordnet fælles superintendent for Slesvig-Holsten-Haderslev blev aldrig udpeget.⁶⁸

Herredsprovster og underprovster

I hertug Christians (III) Haderslev-artikler fra 1528 omtales seks visitatorer, der i senere skrivelser blev omtalt som herredsprovster.⁶⁹ De skulle udgøre et niveau i den kirkelige organisation mellem de almindelige sognepræster og provsteadministrationen i Haderslev. Reformatorenes tyske baggrund og de deraf følgende sprogproblemer var angiveligt en del af årsagen til indskydelsen af dette mellemlid. Det er dog ikke mange spor, disse herredsprovster har efterladt sig fra deres korte funktionsperiode. Ifølge Jørgen Boie afsatte Haderslev-provsten Anthon Kejser de haderslevske herredsprovster, der ikke allerede var gået hinsides, i perioden omkring udstedelsen af den slesvig-holstenske kirkeordning i 1542:

Vnnd dewile etliker der herdesprouesten vnter des vorstouen, settede M. Anthonius de andern aff, und toch so suluest, nach dem he

66. Rørdam, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., I. bd., s. 708.

67. R. 1553, s. 22.

68. Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 442.

69. Haderslev-artiklerne fra 1528, trykt i Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Bilag I, s. 249 jf. Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576, trykt sst. Bilag III, s. 255.

der denischenn sprake mit der tid bewant...vnd de herdesprouste wurden also durch M. Anthonium affgesettet.⁷⁰

Det skete, således allerede inden Slesvig-Holsten-Haderslev blev oprettet, hvilket vil sige, at de haderslevske herredsprovster efter alt dømme ikke længere fandtes i den tid, hvor Hans den ældre var regerende hertug i Haderslev.

Med hensyn til Tørning len, hvor hertug Hans den ældre og kongerne af Danmark lå i strid om den kirkelige overhøjhed, var det øjensynligt en anden sag. I 1575 omtales Skærbæk-præsten Jakob Laursen som herredsprovst i Hvidding herred,⁷¹ og i 1580 var samme hr. Jakob involveret i indsættelsen af en ny præst i Spandet.⁷² I 1578 skriver hertugen til hr. Hans (Nielsen), præst i Gram, og de andre herredsprovster, at de skal indkalde præsterne til at møde i kancelliet i Haderslev med deres kongelige kollatsbreve.⁷³ I Tørning len var herredsprovsterne således ikke blevet afsat i løbet af den tid, hvor der havde været konflikt om kirkehøjheden i lenet.

Også en anden type provster mellem sognegejstligheden og amtsprovsterne kendes fra Slesvig-Holsten-Haderslev. Jørgen Boie, der var hertugens hofpræst og sognepræst i Vilstrup fra 1548, provst over Nordstrand fra 1552 og provst i Haderslev-Tørning amt fra 1560 havde øjensynlig nok at gøre med at passe sine mange forskellige kasketter. Ved Boies død i 1569 fremgår det, at han på Nordstrand havde udnævnt to underprovster til at bistå ham i opsynet med kirkerne. Navnene på de to underprovster var hr. Peter Boisen og hr. Herman Tase, og det synes at fremgå, at de var Jørgen Boies personlige opfindelser. Grunden til at de omtales var, at hertugen efter Boies død ville have dem til at holde opsyn med kirkerne, indtil en ny provst kunne indsættes på Nordstrand.⁷⁴

70. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Bilag II, s. 252. Her henvises til Jørgen Boies »Indberetning og forklaring etc. fra 1564«, som er bevaret i to eksemplarer, det her anvendte på Landsarkivet i Aabenraa og et andet på Rigsarkivet i København, som er trykt i *Ny Kirkehistoriske Samlinger* bd. II, s. 265-282 af H.F. Rørdam.

71. Holger Fr. Rørdam: »Bidrag til Slesvigs Kirkehistorie«, *Særskilt Aftryk af Kirke-Kalender for Slesvig Stift*, s. 47.

72. R. 1580 s. 189.

73. R. 1578 s. 249.

74. R. 1569 s. 36.

Præster og præstevalg: mellem menigheder, provster og hertug

Mens provsterne grundlæggende var hertugeligt udnævnte embedsmænd, som hertugen nogenlunde frit kunne indsætte, så var situationen en ganske anden, når det kom til indsættelsen af almindelige sognepræster. Fra gammel tid havde de slesvig-holstenske forhold på dette område varieret fra egn til egn og fra kirke til kirke.⁷⁵ Angiveligt havde det været forholdsvis almindeligt, at menigheden havde en valget i forhold til indsættelsen af deres sognepræster, og som det fremgår af det følgende, blev denne valget ikke afskaffet ved reformationen.⁷⁶

De fyrstelige kaldsbreve, hertug Christian (III) udstedte, var heller ikke ensbetydende med en fyrstelig ret til enemægtigt at indsætte og afsætte præster. Det første kendte kaldsbrev, som hertugen udstedte til præsten i Vonsbæk i 1525, er netop kendetegnet derved, at præsten Johannes Sørensen allerede havde været præst i sognet i mere end ti år ved udstedelsen af brevet.⁷⁷ Det fremgår ligeledes af et kaldsbrev fra Vonsbæk 1582, at kaldelsen på daværende tidspunkt endnu lå hos menigheden.⁷⁸ Det centrale budskab i det tidlige kaldsbrev er således præstens overgang til lutherdommen og ikke selve det, at han blev indsat som præst.

Haderslevartiklerne fra 1528 udstak retningslinjer for, at præsterne skulle have ægteviede hustruer og føre et kristeligt levned – frådseri, drukkenskab, ægteskabsbrud, hor og utugt blev dem forbudt under trusler om fyrstelig unåde. Desuden fremgår det, hvordan provsten skulle føre tilsyn med præsternes levned og deres udførelse af de kirkelige handlinger.⁷⁹ Om proceduren for indsættelse af præster røber Haderslevartiklerne intet.

Først den slesvig-holstenske kirkeordning af 1542 indeholder nærmere bestemmelser om, hvorledes præsterne skulle udpeges. Kirkeordningen indledes med et stykke om, at man skulle vælge gode prædikanter, der kunne undervise evangeliet ret, uddele sakramenterne og som

75. H. Hejselbjerg Paulsen: »Fra Skolebæk til Prædikestol«, i: *Slesvigs delte Bispedømme*, s. 136-246, her s. 194-195.

76. Den første til at påpege dette var formentlig A.L.J. Michelsen: *Entstehung und Begründung der Predigerwahl in Schleswig-Holstein als protestantischer Norm*, Kiel 1841.

77. T.O. Achelis: »Det ældste Kaldsbrev i Norden«, *Sønderjydske Aarbøger*, 2. rk., 1925, s. 145-152, se særligt s. 151.

78. Paulsen: »Fra Skolebæk til Prædikestol«, s. 196-197.

79. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, s. 129-131 sst. Bilag 1.

kunne deres katekismus.⁸⁰ Præsten skulle efter alt at dømme vælges af sognemenigheden (»de yennen, de des tho donde hebben«) i samarbejde med provsten.⁸¹

Angående forleningen af kirkerne bad prælaterne, adelen og byerne om, at enhver herlighed måtte forblive ukrænket (»bidden de Prelaten / Adel unde Stede / dat eines yedern herrlicheit ungekrencket bliuen möchte«). Videre blev det bestemt, at enhver nyindsat kirkeherre, det vil sige sognepræst, skulle sendes til biskoppen i Slesvig for at blive eksamineret der. Særligt blev det specificeret for byer og klostre, at de skulle have ret til at præsentere en kirkeherre (»dat Jus Patronatus einen kerckjheren tho presentieren hebben«) for råderne og øvrigheden, som ligeledes skulle ordineres af biskoppen.

De forskellige led i indsættelsen af præster, fremgår tydeligt af kirkeordningen. Valget af sognepræsten var et lokalt anliggende. Dernæst skulle den udvalgte til præsentation (»presentatio«) hos biskoppen, der skulle forestå indvielsen (»ordinatio«). Når præsten kom tilbage fra biskoppen, skulle det forkyndes fra prædikestolen, at »de Man N. van der kercken N. geeschet sy thom apentliken denste des hilligen Euangelij«, og at han var blevet ordineret af biskoppen og indsat (»institueret«) i denne kirkes embede af kirkens lensherre.⁸² Kirkeordningens indhold giver således et godt indtryk af, hvordan forskellige led i indsættelsen af præster gav mulighed for, at flere aktører kunne påvirke udfaldet. Det var et træk, der kom til at kendetegne kirkeorganisationen i Hans den ældres del.

Af provst Jørgen Boies beretning om kirkeordningen i Haderslev amt fra 1564 fremgår det, hvorledes indsættelse af nye præster i Hans den ældres delhertugdømme nogenlunde foregik som fastlagt i kirkeordningen af 1542. Valget af ny sognepræst lå hos indbyggerne i sognet med hertugens tilladelse og provstens råd (»Die Wahll auerst eines nien kerkherrenn jst denn Inwahnern des Caspels, doch mit der herrenn verloff und des Prawestes rath, gegunnet«).⁸³ Processen beskrives nærmere som følger: Menigheden havde ret til at vælge deres

80. Originalteksten lyder: »dat men gude Prediger erwele / de dat Euangelion Recht leren / de Sacramente recht uthdelen / und den Catechismum recht uth duden«, SHKO. s. 13.

81. Se tolkning af denne passage (SHKO, s. 51) hos Johanne Skovgaard. Hun oversætter den med »de, som har dermed at gøre« og kommenterer videre: »Udtrykket er uklart. Rimeligst er det dog, at der hermed menes Sognemenigheden...«. »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 444.

82. Ibid. s. 51-52.

83. Rørdam: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., 2. bd., s. 274.

Detalje fra epitafium i Skt. Katharina kirke i Westensee lidt sydøst for Rendsburg. På billedet ses præsten Balthasar von Oldeneiken, der knæler i bøn overfor sin hustru, hvis navn er ukendt. Han var en af de tidlige protestantiske præster i Slesvig-Holsten. På epitafiet kan man læse, at han immatrikulerede i Köln 1536, blev senere rektor i Wilster og præst i Stellau. Fra 1561 var han sognepræst i Westensee, til han døde af pest i 1579. Epitafiet er sat af parrets søn Claus Oldeneiken »zur erklerunge seiner Liebe und Danckbarkeit gegen seine hertzgeliebte selige Eltern« i år 1594 (Foto: Martin Bo Nørregård).

egen præst. Eksaminationen og afgørelsen af denne (»examen vnnd iudicium«) lå hos provsten. Kirkehøjheden også kaldet patronatsretten (»de hocheit, jus patronatus conferendi potestatem edder collationem«) og indtægterne fra kirkens fæstegods, bøder og herligheder var hertugens. Provsten skulle forestå indsættelsen under deltagelse af en eller to præster. Ordinationen foregik i Slesvig. Det generelle billede fra kirkeordningen af 1542 går således igen i Jørgen Boies 1564-beretning, med de få justeringer provsternes overtagelse af biskoppens visitatsfunktion måtte medføre.⁸⁴ At hertugen besad patronatsretten over kirkerne i sit område betød ikke suveræn magt til at indsætte præster.

Samme indtryk giver den håndfuld kaldsbreve, der er overleveret

84. Samme indtryk giver de forordninger hertugen udstedte om indsættelse af sognepræster, se nr. 11 og 12 i HR I.

fra hertug Hans den ældres regeringstid. Det følgende kaldsbrev, der er gengivet i sin helhed, til hr. Johan Ingwersen som ny præst i Østervold sogn på Nordstrand fra den 20. juni 1572, er eksemplarisk:

Wir Johans, Thun hirmit offentlich kunth vor Ider meniglich also unsere liber getrewer underthane das Carspels Osterwoldt in unserm lande Strandt, den wirdigen unsern liben andechtigen Ern Johan Ingwersen gewesenenen Caplan zu Königsbul vor ihren rechten und wahren pastorn und seellsorgern, ordentlicher wise vocirt und beruffen, und uns solche eschunge schrifftlich vberschicht haben Mit ganz vleisiger und undertheniger bitt, wir gnediglich gerühen wolten, derselben stadt zugeben und unsern consent und collation darüber zuverleihen, Demnach haben wir solch ihr zimblichs bitten Bevorab, also uns gedachter Er Johan Ingwersen von unserm underprobst magister Peter Boijsen reiner gesunder lehre, gutes lebens und wesens gerühmet, in gnaden bewogen, und angesehen, Und daruff consentirt und gewilligt, thun solch hirmit und in crafft dises, Dergestalt das Er sich in seinem Ambte und beruff getrewlich und vleissig erzeigen seinen caspelleuten das reine Gottliche wort mit getrewen ernste furtragen, ihnen die sacramenta nach einsetzung unsers hern und heilandts jhesu Christi vorreichen, und seinem Ambte allenthalben furstehen soll, wie einem Christlichen predicanten eigent und geburt, dessen Er sich auch als vorsagt und vorsprochen hatt, Darjegen aber auch, wollen wir das ihme die Caspelleute Jherlich alle das jenige volgen lassen sollen, was ime zu seinem underhalte vormacht und geburt, und vor alters hero bis uff dieser tag darzu gehoret hatt, ohne verkurtzung oder abgang, das zu urkundt haben wir.⁸⁵

Det fremgår, at menigheden i Königsbul havde kaldt den tidligere kapellan i Königsbul hr. Johan Ingwersen til at være deres sognepræst. Da underprovsten på Nordstrand Peter Boiesen havde eksamineret hr. Johan og fundet ham ved den rette lære og et godt og kristent levned, havde hertugen givet sin billigelse til valget.

En sag fra sommeren 1548 om udnævnelse af en ny præst i Skærbæk sogn, Tørning len, giver et glimt af de problemstillinger, der i praksis kunne opstå omkring valget. Af et brev fra hertugen til undersåtterne i sognet fremgår det, at menigheden ikke havde kunnet enes om indsæt-

85. Rigsarkivet, Hansborgarkivet, Sager på papir, Åbne breve og domme bd. II, B. 1560-76, s. 283.

telsen af en præst. Derfor havde de præsenteret hertugens amtmand i Haderslev, Sivert Rantzau, for to kandidater. Hertugen havde »af fyrstelig Magt og Øvrighed« ladet den ene (mon ikke begge) overhøre og var kommet frem til, at hr. Jacob Lorentsen var tilstrækkeligt dygtig og lært til at forvalte kirken i Skærbæk. I brevet, som har karakter af en retsafgørelse, befalede hertugen derfor undersåtterne at tage hr. Jacob som deres præst.⁸⁶ Sagen er interessant, fordi den viser, at der her var tale om en usædvanlig situation med flere kandidater. Der blev ikke sat spørgsmålstejn ved undersåtternes grundlæggende ret til selv at vælge sognets præst. Hertugen og hans rådgivere blev kun inddraget i valget, fordi undersåtterne ikke kunne blive enige. I Dalby havde menigheden samme år valgt en ny sognepræst, som hertugen derefter kunne forlene med kirken.⁸⁷

Januar 1573 bød på en anden sag, som gav indtryk af præstevalgene. Den omhandlede ganske vist ikke en kirke i Slesvig-Holsten-Haderslev, men nogle af Hans den ældres undersåtter. Sagen er overleveret i to breve fra Hans den ældre til nevøen Hans den yngre. Hans den ældre fortæller, hvorledes hans undersåtter i landsbyen Blans havde beklaget sig til amtmanden i Tønder, Benedikt von Ahlefeldt. Baggrunden for henvendelsen var, at Hans den yngre for nylig havde forordnet en ny præst i Ullerup, hvor indbyggerne i Blans gik i kirke.⁸⁸ Det havde vist sig, at undersåtterne var utilfredse med måden, hvorpå den ny præst var blevet indsat: »alleine umb die wahle des Pastorn zuthun seij, welche bißher dem Caspel leuten wie auch sonst an andern orttenn freij gelassen«. Undersåtternes ret til at vælge præsten var blevet krænket af Hans den yngres egenmægtige indsættelse af sin kandidat. Hans den ældre var imidlertid ikke af den overbevisning, at det fra gammel tid havde stået sognebørnene helt frit at vælge og kalde deres sognepræst. Han mente ikke, at de havde haft ret til alene og uden råd fra den øvrighed, der besad patronatsretten over kirken, og superintendenten, at vælge præsten. I Hans den ældres områder forholdt det sig i hvert fald anderledes. Hvis undersåtterne helt frit kunne vælge deres sognepræst, kunne det få uhensigtsmæssige følger, da de ikke var i stand til at vurdere lærde folk. Til gengæld var han overbevist om, at Hans den

86. HR. II s. 516-517. Jacob Lauritsen blev sognepræst i Skærbæk i et halvt århundrede, frem til 1598, hvor han blev afløst af sin søn Andreas Jacobsen. Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten fra Reformationen til 1864*, bd. III, København 1932, s. 104.

87. HR. II s. 528.

88. Formentlig hr. Ove Lund der nævnes som sognepræst i Ullerup fra 1571-89, jf. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten*, bd. III, s. 36.

yngres nyindsatte præst var kvalificeret og duelig. For at ære og glæde sin nevø havde Hans den ældre derfor befalet undersåtterne i Blans, at de ikke skulle være modvillige (»wiederspennich«), men stille sig tilfredse med den nyindsatte sognepræst. Ellers vankede hertugens straf og unåde! Det første brev i sagen er fra den 15. januar. Den 18. januar fulgte endnu et brev til Hans den yngre, hvor Hans den ældre beskrev de initiativer, han havde sat i værk for at knægte undersåtternes »alte freije wahl«. Desuden fastholder han loyaliteten overfor Hans den yngre, om end det af formuleringerne i det andet brev fremgår, at han er gået langt for at bakke op om nevøens egenmægtighed.⁸⁹

Hans den yngres aggressive fremfærd på kirkeområdet, som selv den loyale farbror kunne se var en krænkelse af undersåtternes gamle rettigheder, skal formentlig ses i sammenhæng med den unge hertugs situation i øvrigt. I 1564 havde de slesvig-holstenske stænder nægtet at anerkende hertug Hans den yngre som landsherre, og han fik derfor ikke sæde i fællesregeringen af landene.⁹⁰ Dermed blev Hans den yngre den første afdelte hertug af Slesvig-Holsten, og måtte finde sig tilrette som en andenrangs hertug under sine mægtigere slægtninge. Et område, hvor Hans den yngre kunne udøve fyrstelige rettigheder, var dog inden for kirken.⁹¹ Kampen for overhøjhed i forhold til kirkerne i sine dele blev kendetegnende for Hans den yngre regering, og sognebørnene under Ullerup kirke var således blandt de første, der fik dette at mærke. At sagen førte til konflikt understreger, at sognebørnene sædvanligvis blev taget med på råd, når en ny præst skulle indsættes.

Der findes et eksempel på, at hertug Hans den ældre greb ind i forbindelse med præstevalget, fordi menighedens kandidat ikke levede op til hertugens standarder. I juni 1580 var præsten i Spandet død af pest, og en ny skulle indsættes. Hertugens kandidat til posten var søn af magister Thomas fra Ribe, som han havde bedt præsten i Skærbæk forordne til embedet. Undersåtterne havde sat sig i mod dette og valgt en anden sognepræst, hvem hertugen betegnede som et ulært æsel: »die Caspelleute darwieder gesetzt und einen andern ungelerten Esell vor sich selbst euch unversucht und unerholteß Ratß erwelet«.⁹² Da det i 1583 var en Søren Thomsen, der varetog embedet i Spandet, var det formentlig hertugen,

89. R. 1573, s. 151-153.

90. Karsten Hermansen: *Kongeblod og fyrstedrømme. Portræt af Hans den Yngre, Ærøskøbing* 2006, s. 47.

91. Karsten Hermansen: »Enkedronning Dorothea og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622«, *Sønderjyske Årbøger*, 1996, s. 65-110.

92. R. 1580, s. 189.

der trak det længste strå. Det fremgår dog, at menigheden sædvanen tro havde benyttet sig af deres traditionelle valgret.⁹³

Der tegner sig således et klart billede af, hvorledes indsættelser af sognepræster skulle foregå, og efter alt at dømme også foregik. For at et præsteemne kunne blive indsat som præst i Slesvig-Holsten-Haderslev, krævede det fire led: Han skulle eksamineres og godkendes af provsten, vælges af menigheden og accepteres af hertugen. Endelig skulle han sendes til Slesvig og ordineres af biskoppen (senere generalsuperintendenten). Der var således ikke tale om enemægtig indsættelse af præster fra hertugens side, som det er blevet hævdet.⁹⁴ I realiteten var der tale om en forhandlingssituation mellem hertug, provst og menighed, herunder forskellige grupperinger inden for menigheden. Det var kun i tilfælde, hvor der af forskellige grunde var opstået lokal uenighed om præsteemner, at hertugen blev inddraget i indsættelsen.

Et interessant træk ved præsteindsættelserne i de nordlige dele af Slesvig i tidligmoderne tid er tendensen til, at embederne gik i arv fra far til søn og fra svigerfar til svigersøn. Denne praksis var dels forbundet med nogle økonomiske fordele i forbindelse med overdragelsen af præstegårdene, dels var den en konsekvens af, at det primært var præsternes sønner, der tog den nødvendige uddannelse.⁹⁵

I det følgende skal præsternes konflikter med bønder og menigheder undersøges, og her vil det blandt andet fremgå, hvorfor det var en god idé at tage menigheden med på råd, når en præst skulle indsættes.

Sognepræster mellem øvrighed og lokalsamfund

Det er af stor betydning for forståelsen af præsternes position og funktion i Slesvig-Holsten-Haderslev, at menigheden gennem præstevalget havde indflydelse på indsættelsen af sognets præst. Dermed var sognepræsterne ikke blot påtvunget lokalsamfundet af øvrigheden, men de var en del af lokalsamfundet. Endvidere var sognepræsterne rolle i lokalsamfundet bestemt af en række andre forhold. De havde qua deres embede en særlig position i lokalsamfundet, blandt andet var de unddraget lokale myndigheders jurisdiktioner (»Is he den herdesvogdten vnnd dinges recht nicht vnderworpenn, sundern genetet der olden geist-

93. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten*, bd. III, s. 102.

94. Se Christensen: »Kirketugt og menighedsdisciplinering« s. 159.

95. Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 446-448; Paulsen: »Fra Skolebænk til Prædikestol«, s. 146-149; HR. I s. 174-174 udgiverens indledning til »Forordning for Hviding Herred om Præstegaardenes Bygning og Vedligeholdelse« af 2. september 1569.

lichenn Rechten, Fryheiten vnd Priuilegijs«).⁹⁶ Det var derfor provsternes opgave at sørge for sognepræsternes retslige forhold. Ligesom andre indbyggere i sognet, deltog præsterne i almindelige konflikter om stort og småt. De stod ikke over eller uden for dagliglivet i sognet. Dette kom til udtryk i nogle af de konflikter, præsterne havde med deres sognebørn.

Sognepræsten i Vonsbæk hr. Klaus Johansen (Caspergaard) kunne i foråret 1571 fortælle hertug Hans den ældre, at han på vej hjem fra Haderslev var blevet overfaldet af sin nabo Christen Gymose. Efterfølgende blev Gymose fængslet. I en bønsskrivelse til hertugen bad han med henvisning til, at han handlede i nødværge om løsladelse fra fængslet. Gymose fortæller, at han havde mødt præsten, som kom ridende, og at han havde beklaget sig til hr. Klaus angående gærdet mellem deres marker. Gærdet gjorde bønderne skade, og det var jo netop præstens opgave at sætte sig op imod uretten. Ifølge Gymoses beretning havde præsten derefter trukket sit »værge« og forsøgt at ride ham over. Hvad Gymose efterfølgende havde gjort for at såre præsten og komme i fængsel, fremgår ikke.⁹⁷ Selv om Gymose henviser til at hr. Klaus er præst, så viser konfliktens genstand (et gærde mellem to naboer), at den lige såvel kunne have involveret to almindelige bønder. Som medlemmer af lokalsamfundet blev også præsterne trukket ind i bondesamfundets almindelige stridigheder.

Sognepræsterne adskilte sig dog fra almindelige bønder, og derfor havde sager, der involverede præster en særlig karakter. I februar 1573 kunne hertug Hans den ældre, som befandt sig i Rendsburg, skrive til sin amtmænd i Haderslev-Tørning amt, Lorents Wensin. I brevet fortalte han om en konflikt, hvor en præst var blevet overfaldet af menigheden. En undersåt var kommet til hertugen angående præsten i Åstrup, hr. Laurents Michaelsen, som efter at have forrettet gudstjenesten i den forgangne hellige juletid var blevet overfaldet af nogle sognebørn på voldelig vis.⁹⁸ Hertugen havde derfor givet sin provst besked på at stifte forlig og stilstand i sagen indtil hertugens personlige ankomst. Nu

96. Rørdam: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. 2. bd., s. 274.

97. De to supplikker, der stammer fra fællesarkivet, er trykt i dansk regest i Rørdam: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk., I. bd., s. 738-739.

98. R. 1575, 304: »Ob wohl vor dieser zeit unser underthan zu Astorp gegen iren Pastorn doselbst Ern Laurentium Michaelis gemelter Pastorn auch ihm wiederumb über die gewaltsam überfahung halber so ime in vorgangenen heiligen winachten feirtagen nach forrichten gottesdienst von etzlichen seiner Caspelleutte wiederfahren sein solle«. Laurits Michelsen var sognepræst i Åstrup fra 1567 til ca. 1597, Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten*, s. 12.

havde provsten i modstrid med sit opdrag henvist sagen til herredstinget, hvilket ikke var en farbar vej, da præsten som en gejstlig person ikke var tingpligtig. Amtmanden skulle derfor øjeblikkeligt befale herredsfogeden at stille sagen i bero indtil hertugens tilbagekomst.

I andre tilfælde inddrog hertugen gerne herredsfogeden i konflikter, der involverede sognepræster. Det viser en sag fra april 1578, hvor hertugen skrev til herredsfogeden Hans Outzen i Rangstrup herred, om hr. Mathias Jakobsen, sognepræst i Herrested. Hr. Mathias havde beklaget sig over Jens Møller fra Braderup på grund af nogle »smeh und scheldewort«. Hertugen brød sig ikke om Jens Møllers opførsel og så gerne præsten forskånet for den slags. Det var nødvendigt for præsten at få sagen afsluttet og blive erklæret uskyldig. Hertugen foreslog derfor herredsfogeden, at Jens Møller blev stillet for retten, hvor han så skulle godtgøre eller bevise sandheden af de sagte smædeord eller »selbst an seiner stette stehen müge«. ⁹⁹

At menighederne var med til at vælge sognepræsterne havde den store fordel, at der i det mindste eksisterede et godt udgangspunkt for det fællesskab, som præsterne efter indsættelsen havde med menighederne. Der opstod alligevel konflikter, og det kunne komme så vidt, som i en sag fra december 1578, at præsten måtte opgive sit kald. Sognepræsten i Schenefeldt hr. Johan Schumacher havde skrevet til hertugen og bedt om at blive løst fra sit pastorat, fordi der mellem ham og menigheden var opstået »großer unnwille und verbitterung«. Hertugen skrev til provsten i Rendsborg, Volquardt Jonassen, og forklarede, at der ikke var et andet kald ledigt til hr. Johan, men indtil videre kunne han varetage den ledige stilling som kapellan ved kirken i Brügge under Bordesholm. Stillingen skulle kunne give præsten hans underhold, indtil en anden mulighed opstod. ¹⁰⁰

Syndige sognepræster

Sognepræsterne havde ikke kun problemer med genstridige naboer og andre af deres sognebørn. Nogle løb også ind i en anden slags problemer: Vanskeligheder med at holde sig inden for de rammer, det kristne samfunds morallære udstak.

I forsommeren 1549 blev Hans den ældre konfronteret med en sag, der stillede helt nye krav til den endnu forholdsvis uerfarne hertug.

99. R. 1578, s. 230.

100. R. 1578, s. 328. I juli året efter kunne hertugen sende en ny kandidat til præsteembedet i Schenefeldt, en hr. Johannes Krusum, som hertugen bad Volquardt Jonassen eksaminere og præsentere for menigheden. Om det lykkedes at få ham indsat vides ikke, jf. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten*, bd. III, s. 119.

Ved denne tid opholdt hertugen sig ved det danske hof i København. Sognepræsten i Fjelstrup Jørgen Barsøe havde horet og altså begået ægteskabsbrud. Hertugens respons var at lade provsten i Haderslev, Anthon Kejser, indkalde de lærdeste teologer i omegnen af Haderslev og lade dem afsige dom i sagen.¹⁰¹ For det første var gejstliges retslige forhold et kirkeligt anliggende, for det andet lå sædelighedsforbrydelser inden for det gejstlige retsområde, så det var naturligtvis en sag, der skulle afgøres af kirkens egne folk.¹⁰² Den 6. juni mødtes Anthon Kejser med provstiets andre gejstlige i kirken i Haderslev (»Gestern in der kerchen Haderslebuen Donnerstag vor pijnxten Anno 49 alle de kerchhern dysser prowstij jegenwerdijch gewesen, uthgenamen hr. Gregers tho Stendrup, hr. Knuth tho Heijls und her Neels tho Sommestedt«) og afsagde »Sententz der geijstlichen vber her Jürgen barsøhe«. Provstiets præster kom således selv til at udgøre den gejstlige domstol. Hr. Jørgen blev i henhold til »jus canonici« fradømt sit embede i tre år, han blev dømt til hertugens straf, og indtil han fik sit embede tilbage, skulle han af egen indkomst finansiere en kapellan efter provstens godkendelse. Endelig skulle han forlige sig med øvrigheden, kirken og den anden parts frænder. Dommen afsluttes med kollegaernes forbøn for den dømte sognepræst over for hertugen. Man måtte jo huske på, at det kun var sket denne ene gang, og at Barsøe indtil da havde været en god præst.¹⁰³ Efter dommens afsigelse blev han fængslet på slottet i Haderslev, men kort tid efter løsladt mod betaling af 200 daler.¹⁰⁴ Jørgen Barsøe var præst ved kirken i Fjelstrup frem til 1562, hvorefter han blev efterfulgt af sønnen David Barsøe.¹⁰⁵

101. Brevene i Jørgen Barsøe-sagen fra hertugen, et til sekretæren Jeronimus Boldig og provsten Anthon Kejser og et til amtmanden i Haderslev Sivert Rantzau, er begge skrevet den 19. maj 1549 og trykt i Rørdam, *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. rk. I. bd. s. 80-82.

102. For Danmarks vedkommende har Troels Dahlerup fremdraget, hvorledes kirkens nye magthavere i første omgang ikke helt vidste, hvorledes de skulle håndtere deres nye ansvar for samfundets sædelighed: »Følgende ser vi, at da det kongelige retterting umiddelbart efter reformationen præsenteredes for en celeber horsag, stod de ellers så kompetente rigsråder så tøvende, at de – ligesom i samtlige andre datidige ægteskabssager – straks tilkaldte en specialist, dvs. en gejstlig – og inden længe genindførtes gejstlige ægteskabsretter, som var i funktion ned til ca. 1800«, Troels Dahlerup: »Den danske reformation i den samfundsmæssige sammenhæng«, *Reformations-perspektiver* (Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk serie 14), s. 69-70.

103. Dommen over Jørgen Barsøe, vedlagt skrivelse fra Sivert Rantzau til hertugen af 24. juni 1549, Rigsarkivet, Hansborgarkivet, Sager på papir, Koncepter og indkomne breve, Breve fra andre, pk. VII.

104. Ibid. Skrivelsen fra Sivert Rantzau til hertugen af den 24. juni 1549 jf. HR. I, s. 13.

105. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten*, bd. III, s. 13.

Med undtagelse af selve dommen blev kilderne til Barsøe-affæren udgivet af H.F. Rørdam, og forløbet er derfor velkendt i forskningen. I sommeren 1575 omtales dog en lignende sag, som ikke hidtil har været fremdraget. Den omhandler afsættelsen og genindsættelsen af præsten hr. Jørgen fra Felsted kirke i det østlige Tønder amt. Første gang sagen omtales er den 3. juni. Hertugen nævner i et brev til amtmanden i Tønder, at præsten er blevet afsat.¹⁰⁶ I et brev til provsten i Tønder, Jørgen Petersen, dateret dagen efter, fortæller hertugen, hvorledes »der gefresener pastor zu Velstede jegen Gott und die minschen groblich versündigt und vorsehen«. Præsten var derfor blevet afsat fra sit embede af netop Jørgen Petersen »und die andere Geitlicheit«. Forbrydelsens karakter taget i betragtning, ville hertugen kun nødigt lade menigheden stå uden præst i længere tid.¹⁰⁷ Begge breve omhandlede derfor præsentationen af hertugens stipendiat fra universitetet i Rostock Laurents Stabell for menigheden i Felsted.

Den 12. april 1576 var Laurents Stabell blevet indsat som ny sognepræst i Felsted. Et brev fra hertugen til Daniel Rantzau og Johan von Ahlefeldt (begge til Søgård) belyser sagen yderligere. Hertugen indleder med at henvise til sagen om hr. Jørgen, der af de gejstlige var blevet afsat fra sit embede, »weist du dich auß gemeinen gerüchte und geschreij und sonsten mehr dann genugsamb zuberühtenn, daß eß weiterer erinnerungen vonunnoten«. ¹⁰⁸ Sagen om hr. Jørgen i Felsteds forbrydelse havde øjensynligt vakt stort postyr. Det fremgår videre af brevet, at de to adelsmænd skulle have modsat sig indsættelsen af den nye sognepræst, blandt andet ved at forhindre ham i at flytte ind i sin bolig. Hertugen befalede adressaterne at anerkende Stabell som deres præst.

August året efter tog sagen om hr. Jørgen (der nu omtales Jørgen Schrøder) en ny drejning. Provsten Jørgen Petersen og det samlede præsteskab (»die gantze Pristerschaft«) var nemlig gået i forbøn for hr. Jørgen og havde bedt hertugen vise præsten nåde. Taget i betragtning, at præsten havde angret sin forseelse (»begangener mißhandlung«), bedt om tilgivelse, og at han havde en stakkels kone og små børn, valgte hertugen denne gang at se gennem fingre med forseelsen. Hr. Jørgen blev således taget til fyrstelig nåde og ikke nok med det, hertugen bad nu provsten Jørgen Petersen om at indlede forhandlinger med den gamle sognepræst i Rinkenæs, om ikke Jørgen Schrøder kunne få stilling der, indtil der viste sig et nyt kald.¹⁰⁹

106. R. 1575, s. 331.

107. R. 1575, s. 332.

108. R. 1576, s. 21.

109. R. 1577, s. 134.

Om Jørgen Schrøder kom til at prædike i Rinkenæs kirke vides ikke, men da den nye sognepræst i Felsted, Laurents Stapell, døde året efter, så åbnede muligheden sig for et andet kald til præsten. Den 22. maj 1578 skrev hertugen til provsten Jørgen Petersen, at hertug Hans den yngre var gået i forbøn for Jørgen Schrøder, idet han bad Hans den ældre, om hr. Jørgen Schrøder kunne få sit forbrudte embede i Felsted tilbage. Hertug Hans den ældre bad derfor provsten,

daß ihr vor erst bei denn Caspelleutenn verhorenn und vornehmen sollet, Ob solch auch ohne ergernuß zugescheen und sie ihne ordentlich vor ihren Pastorn erwehlenn und annehmen wollen.¹¹⁰

I løbet af sommeren fortsatte Hans den ældres bestræbelser på at få genindsat Jørgen Schrøder som præst i Felsted. Provsten Jørgen Petersen havde forhørt sig hos Daniel Rantzau og Johan von Ahlefeldt, som begge ville forholde sig fredeligt. Initiativet skulle ikke forvente modstand fra den kant. Der var dog et parti blandt hertugens undersåtter, som havde tilsluttet sig »die Vkischen« (dem fra Uge, en landsby ca. 10 km. fra Felsted) og endnu var imod genindsættelsen af præsten. I et brev til amtmanden i Tønder foreslog Hans den ældre derfor, at amtmanden skulle forsøge at gennemtvinge genindsættelsen af præsten. Så skulle det stå »die Vkischen« eller deres sønner frit at gå rettens vej med de andre sager (?). Hertugen gav dem gerne frit lejde. (»do eß auch die notturft erfurdern solte, ihne unser Geleidt vor gewalt zu rechte mit zutheilen, deß seind wir unbeschweret«). Hans den ældre bad om amtmandens betænkning i sagen.¹¹¹ Jørgen Schrøder blev angiveligt genindsat som sognepræst i Felsted, men videre oplysninger i sagen kendes ikke.¹¹²

Sagerne om de to sognepræster Jørgen Schrøder i Felsted og Jørgen Barsø i Fjelstrup belyser, hvorledes præsternes brud på sædeligheden vakte ganske stor opstand. Selvom Jørgen Schrøders forseelse ikke direkte fremgår, så vidner dens genklang i hertugens breve om, at den blev anset for særdeles alvorlig. Da hertugen betegner ham som »gefresener«, må man tro, at der var tale om hor. Sagerne belyser en række interessante aspekter af den kirkelige organisation i Slesvig-Holsten-Haderslev. Det fremgår, hvorledes det var kirken, der selv skulle tage affære overfor de to sognepræster. Provsterne og en række velansete

110. R. 1578, s. 250.

111. R. 1578, s. 294.

112. Arends: *Geistlighed i Slesvig-Holsten*, bd. III, s. 19 sst. bd. II, s. 245.

præster udgjorde den gejstlige domstol. Af sagen om Jørgen Schrøder fremgår det endvidere, at såvel kirkens mænd som hertugen var forholdsvis hurtige til at tilgive præsten hans forseelse, uanset dens angivelige alvor. Desuden er det værd at bemærke, at kirken for det første skulle afgøre sagen internt, for det andet at de gejstlige som et samlet fællesskab gik i forbøn for deres faldne kollega. Endelig skal det fremhæves, at hertugen udsendte en forespørgsel om, hvorledes menigheden ville forholde sig i sagen – han regnede med den lokale menighed som en vigtig faktor i forhold til indsættelsen af sognepræsten.

Fyrstestaten og den lokale disciplinering

Som indledningsvist skitseret har H.R. Schmidt fremlagt, hvorledes konfessionaliseringsforskningen har taget en drejning i retning af overdrevet fokusering på statens rolle i den sociale disciplinering, der fandt sted i løbet af den tidligmoderne periode. Alene det faktum af statsapparatet, set i forhold til senere tider var ganske svagt, indikerer, at fyrstemagten ikke havde mulighed for at være effektivt til stede i lokalsamfundene. Derfor fik centralmagtens initiativer kun rigtig gennemslagskraft, når der var grobund for dem i lokalsamfundet. Det betones, at staten i høj grad leverede problemløsninger og tjenesteydelser til samfundet, som for eksempel retsvæsenet. Med hensyn til den sociale disciplinering, og dermed også den kirkelige tugt, hævder H.R. Schmidt, at staten kom selvregulerende kræfter i samfundet til hjælp. Det var undersåtterne, der skabte og opbyggede staten, gennem stænderforsamlinger, ved at stille krav til staten, betjene sig af staten og ved at levere information til staten.¹¹³ Kort sagt må man anskue staten som en del af samfundet, og ikke som en løsrevet kraft, der disciplinerede samfundet ovenfra. De vigtigste socialt disciplinerende kræfter i det tidligmoderne samfund var lokalt forankrede og præget af direkte kommunikation mellem naboer og andre personer i lokalsamfundet.¹¹⁴

Anlægges dette perspektiv på centralmagten i Slesvig-Holsten-Haderslev, nærmere bestemt Hans den ældres fyrstestat, findes meget rigtigt i H.R. Schmidts betragtninger. Det var ikke et system i stand til at gennemføre overvågning og påvirkning af social adfærd blandt undersåtterne, uden at noget sådant havde grobund i lokalsamfundet. Antallet af embedsmænd i hertug Hans den ældres centrale administration var begrænset, og den voldsmagt, hertugen havde til sin rådighed,

113. Schmidt: »Sozialdisziplinierung«, s. 666.

114. Ibid. s. 681.

var ikke meget større end det, der skulle til for at beskytte hertugens person og hans forholdsvis beskedne hof. Den lokale administration hvilede på alliancer med lokale eliter blandt adelen (som amtmænd), blandt bønder (som herredsfogeder), blandt borgere (som toldere og byfogeder) og så videre. Embedsmændene var samtidigt undersåtter, der var viklet ind i de lokale samfunds sociale forbindelser. Den fyrstelige administration, statsmagten, lå således indlejret i det omkringliggende samfund. Idealer og normer for den rette moralske opførsel og det kristelige levned var som udgangspunkt til fælles. Hertugen og hans administration var afhængig af, at personer i lokalsamfundet identificerede problemer, også vedrørende sædeligheden, for at hertugen kunne reagere med forordninger og andre indgreb.

Allerede reformationens udbredelse i Slesvig-Holsten vidner om lokal opbakning til den nye udlægning af kristendommen. I en række slesvig-holstenske byer lød der evangeliske prædikener allerede inden og samtidig med, at hertug Christian (III) udfoldede sine initiativer i Haderslev.¹¹⁵ Prædikanten Hermann Tast i Husum var blandt de første, og støttet af den rige købmand Matthias Knutzen vandt han stadig flere tilhængere i byen. Husum var ikke enestående. De følgende år viste lignende forløb i Slesvig-Holstens øvrige byer.¹¹⁶ Det kan næppe betvivles, at der allerede tidligt var stor opbakning til reformationen i byerne. Hvorledes bønderne stillede sig, er sværere at afgøre. To overleverede forhold tyder dog på tidlige reaktioner på den nye tro blandt folk på landet. Det ene er den tiendenægtelse, som bønderne i hertug Christians (III) områder udviste i sommeren 1525. De ville ikke længere aflevere hvert tiende neg, men kun hvert femtende. Det andet forhold er kalkmalerierne i Brøns kirke, der synes at levere en skarp billedlig kritik af den gamle kirke, ikke mindst paven og bisperne.¹¹⁷ Om og i så fald i hvor høj grad, hertug Christian (III) spillede rollen som iscenesætter af disse initiativer, vides ikke, men de viser begge, at landbefolkningen på et eller andet niveau var aktører i den allertidligste konfessionalisering af Slesvig-Holsten.

I tiden efter, at Hans den ældre blev regerende hertug, spillede undersåtterne fortsat en aktiv rolle i konfessionaliseringen. Et tegn på dette er de politi- og luksusforordninger, som blev udstedt i kancelliet

115. For en oversigt over de første kendte evangeliske prædikener se Jürgen Rust og Gotthard E. Köppen: *Die Männer der schleswig-holsteinischen Reformation*, Garding 1982, s. 102.

116. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, s. 52 sst. s. 93-106.

117. *Ibid.* s. 65-69

og rettet mod at opretholde 'god politi' og orden. Med begrebet 'god politi' sigtede man til god skik og orden, opretholdelsen af et kristeligt og ordnet samfund i bredeste forstand. Den lutherske opfattelse af forholdet mellem politi og religion er blevet beskrevet som følger: »So weit jedoch religiöse Angelegenheiten mit Wirkungen 'nach Außen' vorkamen, berührten sie die politia und mußten dementsprechend nach den Prinzipien der weltlichen Obrigkeit behandelt werden«.¹¹⁸ En række områder reguleredes i forordningerne. På den ene side var det forhold, som traditionelt var blevet reguleret af den verdslige magt som for eksempel infrastruktur og retspleje. På den anden side var det forhold, der vedrørte samfundets moral og sædelighed, og som derfor traditionelt var blevet varetaget af kirken. Forordningernes bestemmelser angående sædeligheden kom primært til udtryk gennem begrænsning af luksusforbrug og overdreven festivitas. De to luksusforordninger som hertug Hans den ældre udstedte for henholdsvis Nordstrand og Haderslev i 1566 er særligt interessante, fordi de har det til fælles, at de er formuleret på grundlag af betænkninger udarbejdet lokalt. Det fremgår direkte af forordningernes fortaler. For Nordstrands vedkommende har hertugen

etzlichen der furnembsten unsers landes ufferlegt unnd bevolen, solch des landes ungelegenheit neben uns zu bewegen und zu bedencken, wie es ferner damit muchte zu halten und daruff eine geburliche, pillige und christliche vorordnung zu machen sein.¹¹⁹

Den betænkning, hertugen havde modtaget fra undersåtterne på Nordstrand, havde behaget ham, og for hovedpartens vedkommende var teksten blevet lagt til grund for indholdet i forordningen. Formuleringen af luksusforordningen for Haderslev synes nogenlunde at være foretaget efter samme mønster. Den betænkning, som hertugen havde modtaget fra borgmestre og rådmænd, havde han »in eine ordnung bringen lassenn und von worten zu worten confirmirt unnd bestettigt«.¹²⁰ Det var således borgerne, der selv havde formuleret indholdet af forordningen.

Et blik på den omfattende politiordning, kong Christian III udstedte

118. Georg-Christoph von Unruh: »IV. Staatsraison im deutschen Denken. Obrigkeit und Amt bei Luther und das von ihm beeinflusste Staatsverständnis«, s. 339-361, i: *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Roman Schnur (red.), Berlin 1975, s. 353.

119. »Luksusforordning for Nordstrand« af den 24. marts 1566, HR. I, s. 129.

120. »Luksusforordning for Haderslev« af den 24. marts 1566, HR. I, s. 139.

for Flensborg i 1558, efterlader samme indtryk. Forordningens indhold blev udfærdiget lokalt, og ikke kun rådet, men også 24 almindelige borgere havde deltaget i forhandlingerne. Borgerne var også interesserede i opretholdelsen af »guder christlicher politie« og »vorbeteringe des gemenen nutts«. ¹²¹ Det var kongen, der udstedte forordningen, men det skal ikke tages som udtryk for, at kongen påtvang byen 'god politi'. Således findes der flere eksempler på, at de fyrstelige forordninger kan anskues fra en anden vinkel end den 'etatiske'. Selvom forordningerne er indsvøbt i luthersk øvrighedsideologi, afslører de alligevel, hvorledes lokale kræfter havde afgørende indflydelse på deres indhold.

Forlader man byerne og Nordstrand, bliver det igen vanskeligere at dokumentere, hvorledes lokale kræfter i samfundet havde indflydelse på sædeligheden og de kirkelige forhold. Jørgen Boies beretning om kirkeordningen i Haderslev amt giver et glimt af de personer, der deltog aktivt i det lokale fællesskab omkring kirken. Det gjaldt ikke mindst kirkeværgerne, der blandt andet havde opsyn med kirkeregnskaberne og dermed kirkernes økonomi, men som også varetog en række andre funktioner i forbindelse med kirken. ¹²² De blev valgt for et år ad gangen, af præsten i fællesskab med tolv af sognets ældste: De »oldestenn vnd vornemestenn des Caspels«. ¹²³ De var lokale mænd fra sognet, der havde indflydelse på kirkens forhold. Der var tale om religiøse mennesker, som tillagde religionens (dvs. den lutherske kristendoms) rette udøvelse i sognet stor betydning for dagliglivets gang.

Der var ofte en personlig interesse i en lokal og snarlig afslutning af konflikter, som for eksempel da det var rygtedes, at søsteren til Lave Byg fra Moltrup havde bedrevet utugt med sognets degn. Lave Byg ville have rygtet dementeret og fik derfor præsten til at forordne tolv sognemænd, der skulle aflægge vidnesbyrd i sagen. Sognemændene ville ikke afgive vidnesbyrd, og Lave Byg henvendte sig derfor til hertugen. Sagen giver et glimt af den lokale konfliktløsningspraksis, da de tolv sognemænd og præsten nærmest synes at have karakter af lokal ad hoc sædelighedsdomstol. ¹²⁴

Ved samme tid som Jørgen Boies beretning blev nedfældet, blev der i hertugens kancelli udstedt en forordning om, at der i Haderslev og Tørning amter skulle indsættes to såkaldte vrøgere (»Wrogers«) i

121. *Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559*, H.C.P. Sejdelin (udg.), bd. II, Nr. 805.

122. Se f.eks. HR I s. 195 om kirkeværgernes opsyn med kirkestolene.

123. Rørdam: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. 2. bd., s. 277-278.

124. Rigsarkivet, Hansborgarkivet, Sager på papir, Koncepter og indkomne breve, Breve fra undersætter (Bønder og borgere), pk. 1, nr. 41 (dateret: 24.8.1571).

hvert sogn.¹²⁵ Indsættelsen af vrøgerne omtales i Boies beretning, hvor det fremgår, at vrøgerne skulle oppebære de såkaldte provstebøder, der opkrævedes for forskellige sædelighedsforbrydelser («als von junpferschender, von hillige broke, edder wat dar von oldings Prouestbroke js genommet wordenn«). Desuden skulle de informere amtmanden om, hvorvidt tugten og ærbarheden blev opretholdt i sognet.¹²⁶ I forordningen uddybes vrøgernes pligter til at omfatte indberetning af alle overtrædelser, der var rettet mod samfundets sædelighed:

die alle zeit auff die, so in ehbruch und unzucht lebenn, frawen und jungkfrawen schenden, die eingesetzten und forordenten feirtage nicht heiligenn, in kirchen, auff kirchenhofen und kirchenwegenn gewalt und mutwillig treiben und sunsten ein unchristlichs lebenn fuhrenn, fleisige auffzicht und achtung gebenn, und dieselben unserm ambtman oder amtschreiber ankundigenn und vormelden sollenn.¹²⁷

Set fra et 'etatistisk' synspunkt ligner vrøgerne hertugens landsbystikere, som skulle indgå i den fyrstelige disciplinering af lokalsamfundets ukristelighed. Udnævnelsen af vrøgerne skal dog rettere ses som en måde, hvorpå hertugens embedsapparat søgte at knytte an til den interesse for opretholdelsen af den almindelige sædelighed, der fandtes i lokalsamfundet. Hovedparten af de sædelighedsforbrydelser, der nævnes i forordningen, fik næppe lov at passere upåagtet, selv om fyrtestaten ikke greb ind. Kunne hertugen få alliancen med lokale vrøgere til at fungere, var der tilmed klækkelige bøder i vente.

I det følgende århundrede vandt vrøgerne større udbredelse i det sønderjyske område.¹²⁸ I de bevarede tingbøger fra Løgum Birk i 1630erne udnævnes fast tretten vrøgere fra de forskellige landsbyer ved hvert års begyndelse, og i Løgum indberetter vrøgeren Peder Ulstrup den 13. februar 1637 Laurids Nielsen, som havde svoret, da de sammen var til »brødeøl«.¹²⁹ Af tingbøgerne fra Vesterland Før fra 1660erne fremgår

125. Ofte omtalt som helligdagsfogeder i litteraturen, HR. I, s. 119-121.

126. Rørdam: *Ny Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. 2. bd., s. 280.

127. HR. I, s. 121.

128. I det gottorpske Aabenraa amt udstedte hertug Johann Adolf en kirkeordning i 1598, hvorved der også indsattes vrøgere med samme opdrag som de i Haderslev og Tørrning. Se »Herzog Johann Adolfs Kirchenordnung für das Amt Apenrade«, H.v. Schubert (udg.), *Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*, II. rk., bd. IV. (1906), s. 36-48 her s. 42.

129. Løgum birks tingbog år 1637. Landsarkivet for Sønderjylland, Retsbetjentarkiver, Løgum kloster birk, 2461 (under udgivelse ved og venligst meddelt af Svend Jacobsen).

det, at der år efter år blev udnævnt tolv vrøgere, og hvert år skulle det forgangne års vrøgere fremsige, hvad de havde at »vrøge«. ¹³⁰ I 1663 kunne en af vrøgerne således indberette et uægte barn for herredstinget, mens de øvrige ikke havde noget at fortælle. ¹³¹ Vrøgernes indberetninger var således yderst fåtallige, og viser at de hertugelige forordninger ikke nødvendigvis var særlig effektive. I det omfang vrøgerne fungerede er det dog næppe sandsynligt, at det havde kunnet lade sig gøre i det tidligmoderne samfund, hvis ikke der havde været en vis accept af deres indberetninger i det omgivende lokalsamfund.

Endelig skal et blik kastes på forholdene i Ditmarsken, hvoraf en tredjedel fra 1559 kom til at indgå i Slesvig-Holsten-Haderslev. I ti-året frem mod 1532 fandt reformationen vej til den frie bonderepublik, og katolske gudstjenester blev forbudt. Via hjemvendte studenter fra Wittenberg og indvandrede gejstlige vandt de lutherske tanker frem uden fyrstelige fortalere i landet. Ditmarskens politiske forsamling og regering, de 48 forstandere, overtog højheden over den kirkelige organisation. Et firkløver bestående af præsterne i Meldorf, Wesselburen, Lunden og Heide indtog positionerne som superintendenter, med for-sæde for landets kirkemøder, som skulle afholdes to gange årligt. ¹³²

Bortset fra den manglende fyrstemagt adskilte kirkeorganisationen i Ditmarsken sig ikke afgørende fra det, der var at finde i fyrstestaterne. I hvert sogn fungerede en såkaldt 'schlüter', en slags foged, der forestod retsudøvelsen i sognet, ligesom han havde opsyn med, at helligdagene blev overholdt. ¹³³ Sogninget var det lokale retsforum, bestående af ti til tyve lokale svorne ('Schwaren'). En gang om året skulle fogeden aflægge ed på tinget, om at han ikke overså åbenlyse syndere. For hver synder han overså, skulle fogeden betale bøder på trediven til tres mark. De enkelte sædelighedsforbrydere blev ligeledes straffet med store bøder og ved gentagne overtrædelser med landsforvisning. ¹³⁴ I 1559 blev Ditmarsken erobret og efterfølgende opdelt i tre dele, en til hver hertug. Det lokale engagement i konfliktløsning og forsoning forsvandt ikke

130. *Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671*, Volkert F. Faltings og Reinhard Jannen (udg.), bd. I-III, her bd. I, (1659) nr. 219, 235, (1660) 413 og 414: »de wrögers van verleden jahr schölen idt seggen, wo se wat tho wrögen hebben«, (1661) nr. 735, 738, (1662), 1089, 1090 osv.

131. *Ibid.*, nr. 1297.

132. Gotthard Köppen: »Die Reformation i Ditmarschen«, *Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*, bd. III, Neumünster 1982, s. 271-274.

133. Georg Johann Theodor Lau: *Geschichte der Einführung und Verbreitung der Reformation in den Herzogthümern Schleswig-Holstein bis zum Ende des Sechzehnten Jahrhunderts*, Hamburg 1867, s. 469.

134. *Ibid.*, s. 472.

med fyrstemagternes indtog i Ditmarsken. Arne Kertelheim har fremlagt, hvorledes kirketugten indgik i den tidligmoderne disciplineringsproces i Ditmarsken. Overtrædelser som værtshusbesøg, hasard og arbejde under gudstjeneste blev anmeldt af dertil udpegede kirkeværger. Den sociale disciplinering hvilede hovedsageligt på lokalsamfundets horisontale strukturer, hvad enten det gjaldt sædelighedsforbrydelser eller andre overtrædelser.¹³⁵

De endnu bevarede mandebodssten (Sühnestein) fra Ditmarsken vidner om, hvorledes offentlig bekendelse og udstilling af forbryderes overtrædelser kunne indgå i lokalsamfundets opretholdelse af orden ved lokal bilæggelse af konflikter. Den store mandebodssten over Rode Martens Frens på kirkegården i Heide fra 1567 er et godt eksempel på dette.¹³⁶ På stenen er afbilledet to personer, hvor den ene stikker den anden ned bagfra, og teksten lyder, ham der har lidt døden hedder Rode Marten Frens, han blev 25 år, ham der har gjort det hedder Johs. Offen Frens.¹³⁷ Det blev offentligt udstillet, hvorledes drabsmanden havde overtrådt biblens femte bud.¹³⁸ Lokalt ville man således undgå en vide-reførelse og eskalering af konflikten.

Trods begrænset kildemateriale, tegner der sig tydelige konturer af, hvorledes også lokalsamfundene deltog aktivt i konfessionaliseringen. De lokale samfund havde interesse i opretholdelse af den almindelige orden, moral og kristelige vandel. Hertugen disponerede ikke over et statsligt apparat, der kunne gennemtrumfe beslutninger på lokalt niveau. I de tilfælde, hvor de fyrstelige forordninger fik længerevarende betydning, måtte det centrale indhold have lokal opbakning. Det fremgår tydeligst i luksusforordningerne, hvor det var borgernes egne formuleringer, der ord for ord blev omsat til fyrstelige forordninger. Bestemmelserne var således udtryk for udbredte forestillinger om orden og moral.

Afslutning

For en umiddelbar betragtning giver de fyrstelige forordninger et ensidigt indtryk af fyrsten og hans rådgivere som de disciplinerende, og undersåtterne som de, der disciplineredes, et synspunkt som i nogen grad

135. Arne Kertelheim: *Alltag und Kriminalität. Die Brücheregister des Dithmarscher Mitteldrittels 1560-1581*, Rostock 2003, s. 192-195.

136. C. Rolf: »Martelkreutze (Sühnesteine) in Dithmarschen«, *Nordelbingen. Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein Hamburg und Lübeck*. 1. bd. (1923) s. 161-165.

137. Ibid. s. 162: »De den dod geleden hest, het mit Namen Rode Marten Frens, de eme den Doth gedan hest, het Johs. Offen Frens, ist olt gewesen 25 Jare«.

138. Ibid. s. 163-64.

er blevet overtaget af litteraturen. Foreliggende artikel peger i retning af et langt mere nuanceret billede. I sin interessante selvbiografi giver den haderslevske kapellan Johannes Oldendorph et praj om, hvorledes den sociale disciplinering også kunne være rettet mod fyrstestaten og dens tjenere:

Den 10. december 1553 prædikede jeg på tysk for hertug Hans af Holsten i nærværelse af adelsmændene på Haderslevhus: 'Vogt jer, at jeres hjerter ikke sløves af svir og drukkenskab og bekymringer for dette liv'. Jeg revsede ordentlig hoffolkenes lastefulde levned med henblik på deres omvendelse.¹³⁹

Adelsmændene udgjorde ikke blot en central del af den fyrstelige forvaltning, de var også fyrstens sociale miljø. Til trods for det pæne skudsmål Hans den ældre har fået i historiografien, er det velkendt, at hertugen ikke gik af vejen for en ukristelig druktur.¹⁴⁰ Det er ikke usandsynligt, at Johannes Oldendorphs revselse i lige så høj grad var vendt mod fyrsten selv, som mod adelsmændene ved hoffet. Oldendorfs bemærkning går imod den gængse forestilling om, at disciplineringen strømmede ud fra den fyrstelige administration igennem et kirkeligt embedsapparat, som disciplinerede de uciviliserede og ukristelige undersåtter. Omkring år 1600 kunne den gottorpske kansler Dr. Nikolaus Junge da også beklage sig over, at hertug Johan Adolf hverken kunne komme til morgen- eller aftenbøn som konsekvens af drukkenskab. Var hertugens guds frygt da ganske forsvundet?¹⁴¹

Forholdene mellem hertugen, gejstligheden og menighederne var mere nuancerede end den hidtidige konfessionaliseringsforskning har fremstillet dem. Det 'etatistiske' perspektiv på kirken og religionen i Slesvig-Holsten-Haderslev har ikke blot ført til direkte forkerte resultater, som for eksempel påstanden om at hertugen frit kunne indsætte præsterne i sit område. Det 'etatistiske' perspektiv har også overbetonet fyrstestatens sociale disciplinering af undersåtterne ved udelukkende at fokusere på den fyrstelige retorik i forordningerne. Ligesom indsættelsen af præster foregik i et politisk spil, hvor såvel hertugen og provsterne som de enkelte menigheder kunne gøre sig gældende, foregik disciplineringen af samfundet langt mere komplekst, end blot

139. *Johannes Oldendorphs selvbiografi. En præstekæbne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid*, udgivet ved A. Andersen, Haderslev 1966, s. 55.

140. Johanne Skovgaard: »Tidsrummet 1544- c. 1600«, s. 364.

141. Lars Henningsen: »Hertugerne af Gottorp«, s. 119-155, in: *De slesvigske hertuger*, her s. 126-127.

fra det hertugelige kancelli og ud gennem en velsmurt administration. I dagligdagen spillede nære forbindelser i de lokale samfund en langt større rolle end den fjerne fyrstemat, der som regel kun var til stede gennem lokale repræsentanter, der selv var dybt integrerede i de lokale samfund. I dagligdagen måtte præsten komme overens med menigheden, ellers kunne det ligefrem koste ham stillingen. Uden opbakning i menigheden ville enhver præst være ilde stedt, når han skulle udføre sit kristne hverv.

Zusammenfassung

Kirchenverwaltung und Konfessionalisierung zwischen Fürstenstaat und lokaler Gesellschaft in Schleswig-Holstein-Hadersleben 1544-1580.

Die Konfessionalisierung war ohne Zweifel eine der bedeutendsten Entwicklungen in der frühen Neuzeit. Doch über den eigentlichen Verlauf dieses Prozesses gibt es unterschiedliche Auffassungen. Lange Zeit hat die historische Forschung unter der Leitung von Heinz Schilling die Rolle des Fürstenstaates zu einseitig in den Mittelpunkt gestellt. Eine jüngere Generation von Konfessionalisierungsforschern stellt dagegen die Funktion der lokalen Gesellschaft (Gemeinde, Dorf, Kirchspiel etc.) heraus. Der vorliegende Artikel zeigt, dass die einseitige Fokussierung auf den Fürstenstaat im Fall des Herzogtums Johanns des Älteren (1544-1580) sogar irreführende Resultate hervorgebracht hat. Die Kirchenverwaltung war vor allem in der lokalen Gesellschaft verankert, und der Fürstenstaat agierte in erster Linie als Schiedsrichter, wenn es zu Unstimmigkeiten kam. Ein moderner Staatsapparat stand dem Herzog noch nicht zur Verfügung, deshalb hing seine Herrschaft von der Interessengemeinschaft mit den Untertanen ab. Der vorliegende Artikel veranschaulicht anhand mehrerer Beispiele, dass die Untertanen sich aktiv an der Entwicklung der Konfessionalisierung in Schleswig-Holstein-Hadersleben beteiligten.